

АЛИШЕР НАВЎЙ

ЛАЙЛИ
ВА
МАЖНУН

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЕТ ВА САНЪАТ
НАШРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1976

Уз
Н 14

Насрий баёни тузувчилар
Амин Умарий ва Ҳусайнзода

Тузатиш ва тўлдиришлар билан
қайта нашрга тайёрловчилар
Ваҳоб Раҳмонов ва Наим Норқулов

70403—187
352(06)—76 2—76

© Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976 й.

V

Олдида гавҳар бир қатра сувдек туюладиган сўз гавҳари васфида бир неча сўз демоқ; «Беш хазина»си қошида Қорун хазинаси вайронадек кўринадиган ганжа ҳакими таърифиди ганж сочмоқ; Кашмир жодулари унинг олдида ил эшолмайдиган ҳинд сеҳргарини унинг гавҳари шодасига тизмоқ ва ўз назмининг чуруқ ипини ва узуқ торини ҳам уларга уламоқ

Ҳозирги мавжуд бўлган нарсалар, олам, ҳатто борлик ва йўқлик ҳақида тасаввур бўлмаган бир пайтда дастлабки яратилиш шабадаси вужуд томон қўзғалди. Инсоф билан назар ташлаган ҳар бир киши буни англаб эди-ю, лекин сўзнинг ўзи йўқ эди.

«Кун»* амри зоҳир бўлган чоғда, «фаякун»** шовқими ҳам пайдо бўлди. Демак, биринчи садо сўз экан, ҳар қандай қўшиқнинг ҳам бошланиши сўздандир.

Эй сўз, бунчалик ажойиб гавҳарсан?! Гавҳар нимаси, мавжурган денгизсан! У денгиз бунча дилкаш нақшларни бир тўлқинланиш билан ярқиратиб яратди. Ер қаъридан тортиб фалак юксаклигигача бўлган нарсаларнинг жами унинг аввалги, мавжидир.

Сени дур дейдилар. Бу — маъқул гап эмас. Сен руҳ жавҳарисан, дур қуруқ сувнинг ўзи-ку. Демак, сени дурга ўхшатиш, худди дурни шудрингга ўхшатишдир. Айтиб совумайдиган қўшиқ сенсан. Сарфлайверса ҳам бўшамайдиган хазина сенсан. Олам халқи қуёш зарраларини йиғиб юргани билан қуёшнинг нури камайиб қолармиди?! Игна учи билан бир томчидан сув олаверган билан денгиз сувини қуритиб бўлмайдими-ку.

У қадр ва мурувватда денгиз ва фалаклардай бениҳоя, лутф ва баҳода соф гавҳардир. Қамиш қалам билан сени чизган хаттот гавҳарни қора ипакка тизди. Тил сенинг зикринг билан юксаклик эгаси, тишлар эса унга инжу тасбеҳи бўлди.

* К у н — ярал.

** Ф а я к у н — борлиқ.

Ганжада маскан тутган зар сочувчи кишидан ўзга ҳеч бир киши бу тил билан мақсадига эришолмади. Унинг яширин хазинаси шараф айвон, хазиначиси эса лутф мезонидир. У маъно тангаларини зарб урувчи, узлат ҳарамидаги ички розлар маҳрами. Унинг диққати калавасининг учи сертугун. Ҳар бир тугунида эса юзлаб соф дур бор. Унинг фикр хазинаси гавҳарга кон. Ундан ҳамма халқлар гавҳар теришади. Унинг кўнгил садафи гавҳар сочувчи, қамиш қалами шакар тўкувчидир. У танҳолик гавҳарини қўлига олиб, узлат камарини белига боғлаган. Маънонинг хосхонасини эгаллаган ҳам, сўз қизини турли тақинчоқларга ғарқ этган ҳам у. У фазилатнинг Тур тоғидаги Мусоси, қаноатнинг Қоф тоғидаги Анқосидир. Агар у Мусо бўлмаса, нега унинг қалами бағрига жоду сингдирилган? Агар у Анқо бўлмаса, нега сўз Қофида узлатга чекинишни ўзига одат қилиб олган? Назм аҳлининг энг ширин сўзи, сўз дурини тизувчи Низомийдир.

У Ганжада хазинадек яширингану, лекин беш хазинадан белги қўйиб кетган.* Унинг ҳар бир хазинасидан идрок саррофи** беҳад соф жавоҳирларни топган. Ҳар бир жавҳари мулклар хирожига тенг, шоҳлар тожига зеб-зийнат бергуликдир. Бу хазина қисмлари маъно дуридан, сўз ва иборалари шу ганж тилсимидандир. Темир кўрғонларни очадиган киши ҳам бу тилсимни очишга ожизлик қилади.

Ҳиндистоннинг жоду ишида моҳири, ҳинд сеҳргари*** бу тилсимни кўриб, ўз қалами учиде саҳифага афсона ёза бошлади ва бу саҳифа оламга ғавро солгудек бўлиб чиқди. Унинг таҳрир этган ҳар бир шеърый саҳифаси фитнагарликда Кашмирнинг бир ўлкаси эди. Саҳифадаги ҳар бир нуқта бир бало, юздаги дилкаш хол эди. Ундаги ёзувлар Бобил мамлакатининг катта йўлидай, қамиш қаламининг ичи эса Бобил чоҳидир. Унинг сеҳрли қалами ҳийлакор ҳам истеъдоди жодули, сеҳргардир.

Сеҳргар бу мўъжизани кўргач, нима ҳам қила оларди, бу тилсим уни ожиз қилиб қўйди. Бироқ енгилганлар каби у қочишни ўзига эп кўрмай, ўша тилсим қаршисида ўз тилсимини тиклади. Беш маҳфий хазинани ўз бағрига олган тошдан яратилган қалъа рўпарасида беш қаср тиклади. Бу қасрларнинг ҳар бири шу аср зийнати эди. Қасрларнинг ташқарисини дилкаш нақшлар билан беаб, ичларини ҳам мунаққаш этди.

* Бу ерда гап Низомийдан қолган «Хамса» — «Беш хазина» устида бормоқда.

** Сарроф — сайрафий — пул алмаштирувчи, қимматбаҳо тош ва металлари баҳоловчи заршунос.

*** Яъни, Хусрав Деҳлазий.

Мўъжиза билан сөхр орасидага тафовут Кабба олдидаги бутчалик каттадир. Бироқ бут бўлса-да, у жонсиз эмас. Чунки уни устод бут ясовчи йўнган. У бут гулюзли паривашдир. Унинг иштиёқида юзлаб мутафаккирлар гангираб қолишган. Унинг ишқи барчасининг бошига тушиб, ҳаммасининг қўлоёғи типирчилаб қолган. Бутнинг уларга тенг келишига гумон йўқ. Чунки у яхшидир, ёмон эмасдир.

Бу базмга Ашраф етиб, ўз насибасига эга бўлди. Менинг ҳам йўлим бу тарафга тушиб, шу азобни ўзимга лозим билдим. Бу хаёл кўнглимга келмасдан олдин жуда кўп ўйладим. Ахир Ганжада хазина яширган киши, ҳар бир хазинаси учун бир қўрғон ясади. Еки ҳинд наслидан бўлган Ҳиндистон фарзанди ҳам ўз қасрларини обод қилди. Қалъа учун шаҳар, баҳраси учун эса боғ, кўкатзорлар лозим бўлади. Қани энди менда ҳам ўшалар сарфлаган фурсатчалик вақт бўлса-ю, шаҳар ва боғ режасини чизиб чиқиб, боғини гуркираган чаманзорларга айлантирсам: шаҳрини улкан бир мамлакат ҳолига келтирсам. Иккита аввалги дostonни ёзишга киришганим ва уларни ниҳоясига етказишга бел боғлаганимда доим хаёлим шу эди. Энди эса учинчи дард дostonи мени ақлу ҳушимдан жудо қилди. Умидим борки, бу ва яна ёзилажак икки дoston ҳам аввалгиларидан қолишмайди. Яъни Низомий ва Амир Хусравнинг «Беш хазина»ларига тенглашади. Ўйлаб кўрсам олдинги иккитасини чуқур мулоҳаза билан ёзмаганман. Мақсадимга эришаман, бундан муродимга етарман. Пириим ҳолимга лут қилган эканлар, бу мақсадим амалга ошмай қолмас.

VI

Валийлик осмонининг жаҳонга нур тарагувчи юлдузи, тўғри йўл кўрсатиш конининг соф гавҳари, шеърийят авжи фалагининг ҳашамли қуёши ва маънолар жомининг тоза май ичувчи ринди, яъни мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий мадҳида нуқта сурмоқ ва унинг жомидаги дурдани симирмоқ

Сўз гулшанининг очилган атргули, илм оятини варақ-варақ кезувчи киши қадри шундай юксакликдаки: қуёш ундан қуйироқда юради. Малак унинг икки ковушидан ҳал қилиб, бош оғриғини қолдирадиган сандал ёғочи ўрнида ишлатади. Букулишдан ҳассаси бошида пайдо бўлган тоб, икки жаҳонни тортмоқ учун илмоқдир. Учидаги найзаси ғазабга минса, дев билан

шайтонларни кўр қилади. Тасбеҳига банд қилинган юз дона юз файз қушларини овлайди. Доналар белидаги торни жаҳон халқи учун маҳкам ип деб бил. Унинг ювинадиган идиши фалак денгизидир. Ундан томган ҳар қатра сув энг ноёб дур бўлади. Пошнаси теккан ер — муридлар йиғиладиган давра. Бу давр аҳли учун саодат ҳалқасидир.

Унинг масжидидаги жойнамоз ва меҳроб Каъбага кирадиган эшиклардир. Меҳробининг устига оллоҳ деб ёзилган. Унинг эгаси ҳамиша унинг эшигида огоҳдир. Унинг боши саждага эгилганида унинг оёғи «меҳроб» сўзидаги «ҳ» сингари узади. Балки саждага унинг жисми эгилганида «ҳ» букикликига бирикиб кетади. У ҳар бир сажда қилганида ҳақ висолига эришади. Унинг саждасини сажда деб эмас, ҳақ висолига етмоқ деган маъқул. У фалаклар авжида юксаклик ногорасини чалиб, фаришталарга ҳимматдан дарс беради. Лақаби ҳам жаҳонга нур таратади. Зоти билан ҳам нуран ало нурдир.* Исми Абдураҳмон билан танилган, аммо Жомий билан шуҳрат тутгандир.

Эй, илм юзига машъал тутган, файз кўзгусига сайқал берадиган зот, дарвишлик тариқатида шундай узлатга чекиндингки, тангрининг ўзи сенга мўл-кўл файзини ато этди. Илминг денгизи тўлқинланганида етгинчи осмондан ошиб кетди. Қаламингдан маъно дурлари оқиб, нутқинг уни сўз шодасига тизди. Маъно қаламинг бағрида сайр этиб, сўнг ўша нов орқали дурга айланиб қоғозга таралади. Уша йўлдан маъно карвони, балки маъно жаҳони келади. Хавфдан ҳадиксирамай ёппаёлғиз оламда сайёҳлик қилади. У маънолар жаҳон юзинигина эмас, балки осмон кенглиги юзини ҳам тутиб кетган. Шеърийатинг наср сингари яхши; насринг эса назмдек кўнгилга туғён солувчидир. Ушбу наср ва назм лашкари олам юзини бутунлай тутиб кетган. Ҳали «Хамса»га қўл урмай турибоқ, қаламинг сўзга киришиб кетди. Киши чуқур ўйлаб қараса, қаламингни йўниб, қатор номалар нақш этдингки, у хазиналарнинг ҳам саноғи бештадир.

«Силсила»ни яратиб, юзлаб ақлни унга шайдо қилдинг. «Тухфа»ни ғавғо учун элга манзур этганингда, кишилар ўз жонларини унга фидо қилдилар. Қаламинг «Субҳа» талқинини тугаллаганида, фаришталар даврасида тасбеҳ зикри бошланди. «Аҳсанул-қисас»ни ёзганинг заҳоти, қисса халқнинг суюкли асарига айланди. «Девон»ни муҳайё қилганингда,

---

* Шоир «Нуриддин» сўзига ишора қилиб, нур устига нур иборасини қўлламоқда.

Сурайё унинг бошига гавҳар сочди*. Шундай қилиб ғаму қийноқ тортмай уларнинг «Беш казина»ларига жавобан беш хазина намоён этдинг.

Назмнинг сифати мақтовдан юқори, насринг эса ундан ҳам ортиқдир. Халқ фикрий кашфиётлар ошиғи экан, улардан ҳаммиша файз топади. Олам сенинг файзинг билан баҳраманддир. Мен эса олам элининг поймолидирман.

IX

У тун дағдағаси таърифидеки, савдойи ишқ аждаҳосининг дами ўтининг тутуни ва юлдузлари оламни ўртайдиган ўша оловнинг ёлқинлари эди; шундай тунда хаёл сайёҳи кўргиликлар отига миниб ҳар томон йўл олмоғи ва ишқнинг юз офатлик даштига етмоғи; офат ёғинларидан бало довулига қолмоғи ва бало яшинлари унинг жонига шавқ ва муҳаббат ҳароратини солмоғи; ишқ дури шамчироғини ўша кеча топмоқ ва у йўлчи юлдуз билан сўз майдони жавлонига чопмоқ; Лайли хаёли билан кўришмоқ ва Мажнун дардига тушмоқ

Ҳийлакор фалак ўтган кеча нур устига зулмат ёйганда, олам устидан эсаётган тун шамоли кўк бағрига қоронғулик сочар эди. Мен зим-зиёлик гумбазига қамалгач, зулмат эшикни беркитган эди. Замонни мумдай булут қоплаб, туннинг зулматига яна қоронғулик қўшилганди. Вужудим шу зулматга асир бўлиб, кўнглимга фалак зулмати қўнган эди. Кўнгил ўйноқи хаёл отига миниб, дуч келган томонга қараб чопар эди. Тунранг хаёл оти жаҳонда кўп югурди-да, ниҳоят араб тупроғига етиб, тўхтади. Ишқнинг ҳидини сезган ҳамоно у от чопишдан ҳам қолди. Ишқ водийсига етгач, ундан нари ўтиб кетмоқ жуда мушкулдан мушкул эди. Хаёл суворийси тайсалланиб, бу ерда от ҳам оқсоқланиб қолди. Ҳаво оқ сарсари**ни қўзғатар, булут эса тинмай ёш тўкарди. Яъни шамол янаде қаттиқроқ эсар, ёмғир эса ундан ҳам даҳшатлироқ эди. Кеча кўзни юмиб ёруғлик истагандай қоронғу эди.

* Бу ерда гап Жомий томонидан «Силсилатул-заҳаб», «Субҳатул-аброр», «Гуҳфатул-аҳрор», «Юсуф ва Зулайҳо» ва «Девон» асарларининг яратилиши устида бормоқда.

** С а р с а р — совуқ, кучли ва қаттиқ шамол.

Офтобдан шарқ ёришгани каби, баъзан Тур тоғи устида яшин ярқирарди. Ёхуд Мусонинг орзуси билан Тур тоғи устида худо жамоли жилваландек бўларди. У Тур тоғи ва тоғ эгаси Мусо, шу ўринда нур дарёсига ғарқ бўлгандек кўринар эди. Баъзан эса, бу яшин суръат билан Мадина сари борар, шуълалари билан зулмат устига нур тўкар эди. У яшин нури айрилиқда худонинг дийдорини умид қилган Хошимий авлодидан бўлган пайғамбарга ўхшар эди. Меърож кечаси пайғамбар осмонга чиқиб, юзининг шуъласи билан жаҳонни ёритди. Яшиндай кўкка юксалиб, Мадинага ёлқин ташлади.

Баъзан бу яшин Қуддусни ёритиб, тун зулматига оқ нур тўкар, бу қора тутун орасида ловуллаб кўринган Халил ўтига ўхшарди. Халилнинг гулханга тушиши яшинга ўхшар, Намруд* юзига нурлар сепарди. Шу яшин ҳар лаҳзада Яман томондан кўриниб, ўзининг ўтлик сиртмоғини ташлар, у — Суҳайл юлдузи балқиб Яман тунини ярқиратганидек эди. Йўқ; йўқ, балки Увайс қалби ёлқини қора тунни ойдинлаштирмоқда. Гоҳ Абуқубайс тоғи уара товланиб, ундан Каъба равшан бўлиб турар ёки нур ҳарамга тушиб, ундан тоғ бағридаги бинолар ҳам ярқираб кўринардилар. Айман** анори ўз шохини ёритганидек, гоҳо Изам водийсига шуъла сочарди. Салам*** ёғочларига ўрнатилган дурлардек нур билан зийнат берар, баъзан Нажд тоғи устида у яшин чақнаб, у ўт осмонга нур сочар эди. Бу — қоронғи ҳижрон кечасида ғамгин Мажнуннинг ўтлик оқ чекканига ўхшарди. Гоҳ муросасиз фалак, шом устида субҳ кўрсатар эди. Бу эса, Лайли карашмага майл қилиб, қора кокиллари орасидан жамолини кўрсатишига ўхшарди.

У яшин тинимсиз ҳар томонга учар, шу равшанликда Ҳай қабиласи кўринарди. Кетма-кет чақилаётган чақмоқ бир қабилани эмас, балки юзларча қабилаларни кул қилиб юборгудек. Унинг нури ҳар ёққа учиб юрганда, йиртқич ҳайвонлар ҳам кўринишиб қоларди. Йўлбарс, қоплон ва қонхўр шерлар қон тўкиш учун чангалларини ўткирлаштирар эдилар. Шу водийда танлари тупроққа айланган ошиқларнинг суяклари унда-бунда оқариб турарди. Бу суяклар чўллардаги чирик саксовулдек тўда-тўда бўлиб ётарди.

Қуёш хазинасини аждаҳолар йўқотиб, ўрнини тун аҳли қора балолари босди. Ёмғир дема, булут ёвдек эл устига ўз

---

* Намруд — Иброҳим (Халил) пайғамбарни ўтга ташлаган подшоҳ.

** Айман — Арабистондаги водий номи.

*** Салам — дарахт номи.

Ўқларини ёғдирмоқда. Тунда булутларнинг ҳар томон қўзғалишлари қора девларнинг наъра тортишига ўхшаб кетарди. Булутларнинг бир-бирига келиб тўқнашишлари, уларнинг гулдураш садоларидан фалак гумбази дарз кетгандек бўларди. Бунни оқшом дея кўрма, балки жонга юзларча офат келтирувчи қўрқинчли зулматдир. Югурик сайёҳ бу ҳол ҳайратидан бир қадам ҳам босолмай қолди. Унда қадам босгани мажол тугул, бунга умид ҳам йўқ эди. Юзларча офат ичида жонини ҳовучлаган мусофир, мингларча таҳликалар туярди. Ойдинни кўрганда титилиб кетувчи қоронғиликка ўхшаб, унинг қўрқувдан мажולי қолмаган; унга на ақл йўлдош, на ҳуш. Ўзи бежон, агар жони бўлса, ҳуши йўқ. У қўрқоқ жонидан юз марта воз кечган, жаҳондан ҳам кетмоққа шай.

Офат, балолар дастидан хаёл мусофири икки кўзини очолмай тонг отдирди. Тонг ели тун кулини суғуриб, азоб булутларини ҳам ҳайдади. Хаста ва чўчиган мусофир бир лаҳза ором топиб, ўзига дерди: «Бу тунми ё бало даштининг қора куними? Жаҳонда бунча ҳам бахтсизликлар бўладими, қаерга қадам қўймайин офат... Бу қоронғи водий қандай водийки, унинг зулмати нафас йўлимни бўғаётир?»

У бунни ҳали англаб етмай, ғойибдан нидо келди: «Бу ишқ даштидир; саргузашти жон офатларидандир. Сен кўрган ҳар яшин ишқнинг ўтидир, ўша яшиннинг ҳар шуъласи ишқнинг ханжаридан чиққан учқунлардир. Зулматга чулғанган ҳар қора булут, ишқ ўтининг кўкка ўрлашган тутунидир. Баҳор томчиларини ёмғир дема, у ишқнинг ўқ ёғдиришидир. Бу ишқ даштида ғавго солаётган йиртқич ҳайвонлар шу даштнинг ҳар томонидаги қурт-қумурсқалардай. Бу даштга келган аждарлар қамиш ичидаги қилтириқ тола каби, ҳайбатли шерлар эса кучсиз чумолилар каби ожизланиб қолади. Бу ишқ водийсининг ғамлари қишда гаранг қилиб қўйса, ёздаги гармселлари элни илвиратиб кетади. Бу дашт тиканлари офат алифи каби, лолаларида ишқ доғлари бор. Бунда ҳеч ким яшай олмайди, яшаш қаерда, балки ўтишга ҳам имкон тополмайди. Мозий дунё бир кишидан бошқа ҳеч кимнинг бу водийга қадам қўйганини билмайди. Унинг вужуди ғам тупроғи ва сувидан ясалган, ишқ ўти ва ели унинг манглайига ёзилгандир. Бундай кишининг қисмати доимо саргардонликда ва ғам чўлларида қуюндай кезишдан иборатдир. Унинг жисми тупроғи дард кўчасининг чанг ва ғуборларидан, суви бўлса — дард булоғидан. Жисмининг ел қисми сарсаридек оҳидан ва ўт қисми жон ўртайдиган ишқ гармселидандир.

Унинг вайрон бўлган тани ғам қушининг макони ва алам-ли боши ҳам қўшлар уяси эди. Сочи кўргуликлар тутунига

Ўхшар, унинг ҳар толаси телбалик оёғига кишан эди. Муҳаббатдаги сифати девоналик бўлгандан унинг номини жаҳонда Мажнун деб аташарди. Ушбу дашт унинг турар жойи, ўти, гулию тиканлари — унинг гулшани. У бир нодиранинг, нодира бўлганда ҳам жаҳон балосининг ишқига мубтало эди. Арабистонда ва Ажамда мислсиз бўлган бу гўзалдан Арабистон ҳам, Ажам ҳам аламда эди. Мажнун муҳаббатда ягона бўлгани сингари, ҳуснда у қиз ҳам замон офати эди.

Буларнинг дунёга машҳур бўлган афсоналарини Хусрав билан Низомийлар дoston қилган, ишқдан сўз очиб, бу иккиси тўғрисида ҳикоя қилган эдилар. Шеърят осмонининг юлдузи Суҳайлий ҳам Лайли, Мажнун ҳақида сўзлашга майл қилган. Ҳозир ҳам у шеърятда ягона бўлиб, сўзлари сочилган дурлардекдир. Суҳайлий Хусрав руҳини безовта қилса-да, лекин Низомийнинг кўз нури ҳисобланади. Бирининг руҳини ранжитса-да, иккинчисиникини қувонтиради. У дур сочувчи қаламини қўлга олиб, Лайли ва Мажнун достонини битгандир. Унинг бундан муроди: олам саҳифасида бўлмаган ажойиб бир дoston яратиш эди. Низомий, Хусрав ва Суҳайлийлар бу қиссани назмга солган эсалар-да, улар бу даштдан ўтмаган, бу балолардан хабар топмаган эканлар. Улар халқ ва ривоятчилардан бу қиссани чала-чулпа эшитиб, бунга шунчалик зеб бердиларки, унинг васфида ҳеч сўз айтиб бўлмайти: сенга ҳам фалак ёр бўлиб, йўлинг шу ишқ саҳросига ташди; унинг ҳоли ва ғамкулфати қандай эканлигини билдинг.

Бу ишқ даштига кимки келиб, яна қайтиб кетар экан, бу воқеаларни айтолмайди, айтса ҳам ҳеч ким ишонмайди. Менинг ишқ йўлбошчиси деган номим бор; турар жойим ҳам ишқ саҳроси. Сенга Мажнуннинг Лайли ғамида қандай куйганини бекаму кўст рост сўзлаб берай».

Ҳойибдан овоз берган руҳ шундай деб бу қиссани бошлаб, маънавий нафосат билан баён этди. Унинг ғам-ҳасрати, оғир кунлари шундай-шундай эди, деди. «Энди бу қиссани англадингми, дадил бўлиб, қоғоз, қаламга қўл чўз. Сендан бу ҳикояларни ёзмоқ, биздан сенга сўз билан тўғри йўл кўрсатмоқдир. Уларча ранг-баранг сўзлай олмасанг-да, ширин тил, нозиклик билан бўлмаса-да, лекин сеникида дard ва ўртанишлар ортиқроқ, кўнгил ёқувчи ҳангомалари кўпроқ бўлади. У томонда гул ва сунбул бўлса, сен кишилар қалбига ўт ёқиб, тутунини кўкка етказасан. Улар қимматбахо дурлар сочса, сен кўз ёшини дона-дона қилиб оқизасан. Уларда жозибали сарв унса, сеникида фиғон ва оҳ дарахти ўсади».

Хаёл мусофири ишқ кўргиликларини англаб, уларни чин кўнгил билан қабул қилди. Жонига завқ асар этиб, бутун ғам

ва малолликлар бартараф бўлди. Ижод учун белни маҳкам боғлади, хаёл отига чаққонлик билан сакраб минди. Хужрага етиб келганда, тонг отиб, муаззин азон айтди. Бутун фарзларни адо қилганимдан сўнг, қўл давот ва қаламга борди. Ғойибдан келган овоз тўғри йўл кўрсатганидек, мен ҳам афсонани бошладим.

Х

*Қайсинг йўқлик мажлисидан қутулиб,
вужуд бешигига тутилгани; қон ютмоқдан
емиш ва ишқ доясидан парвариш
топгани; ишқ зоти баҳрасидан эл кўзига
ширин ва азалий дард ҳароратидан
халойиқ назарига иссиқ кўрингани*

Бу бўғовлар ҳалқасидаги ғамгин кишининг занжирлари шундай садо беради: Араб ерида бадавлат киши бўлиб, у Арабистонга ҳукмронлик қиларди. Неча-неча қабилалар унинг ҳукмида эди, барча қабилалар унинг иқболини ўйлаб иш кўришарди. У бечора халқнинг мушкулени осон қилувчи, ҳамisha дастурхони ёзиғлик, меҳмондўст киши эди. Осиглиқ қозони ўчоқдан тушмас, тун-кун гулханида ўти пасаймас эди. Саҳрода йўлини йўқотганларга бу ўт қоронғу кечадаги ёруғ юлдуз бўлиб кўринарди. У билимни касб қилиб, саховатни ҳунар қилиб олганди. Билим билан саховат кўрсатарди. От, туя, қўй-қўзилари сон-саноқсиз.

У тез ўтувчи умридан куйган, боласи йўқлигидан жуда қайғурарди: моли кўп, ўзи кексайган, фарзанд орзусида эди. Инсоннинг ҳаёт либоси ёскиб, умр дарахти ҳам қулай деб қолганда, ёнида гўзаллиги санавбарга ўхшаган ёш мевали ниҳол бўлса эди. Шу азамат дарахт тубидан кўчиб кетса, бу ниҳол ўсиб соя соларди; яъни йўқолган садафдан бир дур қолса, унинг қабиласи шу дурдан нур оларди. Агар бир меросхўри бўлса, унинг моли дунёда созурилишдан сақланарди. Умр қуёши ботар экан, унинг ўрнига яна ёруғ қуёш — фарзанд керак. У қуёш юксалиб, бутун қабилаларни ёритар эди.

Билгилки гулистон қуриганда булбул сайрамайди, дoston айтмайди. Ҳа, ғам тунда нур таратувчи шам ўчиб қолса, парвона билан уй ёришмайди. Бирор мақсадни кўзлаганда шуни ўйла, агар етолмасанг, сабр қил.

Қабила бошлиғи тангрига кўп ёлвориб, истаган умидига этди, яъни унинг мақсади фарзанд эди, худо унга ворис бер-

ди... У ворисгина эмас, балки ишқ ақлининг мурод қабиладир. Ишқнинг туғилиши бир башарий қатрадан экан, ўша модда маъно садафининг ишқ гавҳаридир. Шу қатра тан хазинасининг яширин қимматбаҳо кумуши, жон гулшанининг ёруғ шабадасидир.

Муҳаббат ояти унинг ёноғида товланиб, вафо фармонлари эса, юзида кўринарди. Ишқ мулкининг шоҳи кўкдан ергача ҳукм қилдиким, шодмонлик билан осмон гумбазигача зийнат бериб байрам қилсинлар. Кўкдаги абадий дард шодиёна нағмасини чалсин. Дунёдаги ғам лашкарлари талвасага тушиб, севги қўшини қўзғалиб, тошди.

Бало сел офатига йўл очаман деб, қўли билан унинг кўзини очди. Бебош фироқ унинг бошини силаб, «бу бош устига тош ёғдираман» деди. Дард ҳам унинг оғзини ювиб, «бу ердан оҳ ўтларини фалакка ўрлатаман» деди. Ишқ эса «бундан бошқа пок манзил йўқ» дея унинг кўнглига мойил бўлди.

Алқисса, отаси бу дурни топганидаи фахрланиб, кўп гавҳарлар сочиб, тортиқлар берди. Углининг номини Қайс қўйди, бу — ўз отасининг номк эди. Бир неча доялар уни боқиб асрадилар, улғайтиришга киришдилар. Қимматбаҳо матолар билан йўрғаклаб, гунча каби юзлаб қават либос билан ўрадилар. Гул япроғи асалга тушгандек, уни бешикка боғладилар. Уни бахт билан саодат доя сингари одат бўйича тарбияладилар; бир лаҳза ҳам ундан беҳабар қолмай, кўз қорачиғидек сақладилар. Уни кўз ёшини сақлагандек кўзда асрадилар.

Бодомнинг ичида мағиз сақланганидек, бу бола ҳам кўз бешигида фароғатда яшарди. Унинг атрофини ўраб олган эл, у томонга совуқ шамолни эсгани қўймасдилар. Унинг бўғзидан сут ўтиши биланоқ қонга айланар, бу вайдан бағри ҳам қонга тўлар эди. Бешикка танғилиш билан унинг тани қийналиб, азоблана бошлади. Ерда юришга ўрганмаган жуда кичик чоғидан бошлаб эмаклашга ҳаракат қилар, ўтни кўрганда уни ишқ ўти гумон қилиб, унга яширинча майл қилар эди. Дард ва ғам бир лаҳза ҳам ундан ғофил бўлмай, ҳамини уни улғайтиб борар эди. Гўдак бешикда фиғонлар тортар, афғонида эса дарднинг нишонлари сезилар эди. Унинг тили чиқиб гапирар экан, ҳар бир гапи таъсирли бўлиб, гаплашганда унинг сўзлари элнинг ҳушини йўқотар эди. Юзида малоҳат шуълалари, нутқида фа-соҳат нашъалари бор. Унинг ҳар бир маъноли сўзи эл кўнглига таъсир қиларди. Унинг фикрлари ақлга маъқул, бошдан-оёқ манзур эди.

Қабилалар ҳар томондан хабар топиб, Қайсни кўрмоққа ошиқар эдилар. Атрофдан келган кишилар, бу ажойиб болани талашиб томоша қилишарди. Баъзилар унинг юзидан ҳайратда

қолсалар, баъзилар сўзидан ўйга чўмиб қолардилар. Бенаволар уни жондан севар, ҳар ким кўрса дуо қиларди. У юзларча қариларни ўз васфида лол қилган шундай ажойиб бола эди.

Ота-онаси уни бирдай севар, гўё маъшуқ битта-ю, ошиқ икита эди. Ундан беҳад ажойиб сўзлар эшитганлар «ёмон кўз тегмасин» дердилар. Уни жон йўргагига ўраб, кўз қорачиқларини исириқ қилардилар. У тўрт ярим яшар бўлганида, отаси уни ўқитиш ниятига тушди. Қабилалар ичида тенги йўқ таълим берувчи устозни қидира бошлади. Токи ўғли мактабда ўқиб, бахтли бўлсин, илм-маърифатдан баҳра олсин, илмлар билан азиз бўлиб, жаҳонда ном чиқарсин.

Эй одоб ўргатувчи устоз, ақл сенинг қошингда талаба бўлди. Бу бола қўлига бир варақ тутқиз, менга бўлса, ишқдан сабоқ бергин!

XI

Қайснинг донолик мактабида илмлар варақларини ўғиргани; ишқ изғирини етиб, у варақларни совургани, яъни Лайли ҳусни гулшанидан хасталик хазони четлашиб, саломатлик баҳори елидан латофат гуллари очилиб, мактабга йўл олгани ва у гуллардан Қайс кўнгли оёғига ошиқлик тиканлари санчилгани

Сўз дарсидан таълим берувчи киши афсонани шундай таҳлил қилди: Қайсга одоб ва таълим берувчи кишини ҳар тарафдан изладилар. Одамзод ичида малаксимон яратилган бир ҳунарманд устод топилди. Бироқ у устод қабиладан ҳеч ерга жилмасди, дарс беришда юксак камолот соҳиби эди. У ажойиб киши қабилада иззат-ҳурматли бўлиб, ҳар ишда ҳай аҳлига ёрдамлашувчи эди. Зўр шаън-шавкатга эга, мартабасининг юксаклиги кўкка тенг бир шахс эди. Қаҳри келганда нафаси гарм-селдек, метин тошлар қўлида юмшоқ мумга айланар эди. Унинг карам дастурхони олдида қуёш қора кулчадек қадрсиз; чексиз бўлган тун осмони унинг қабиласида эски бир отхона эди. Ут унинг қаҳрига тенг келолмас, ел бўлса унинг қабиладан битта гардни ҳам учуриб кетолмасди. Элига олам офатлари тушмас, чунки у ўз элининг паноҳ қўрғони эди. Хазинасида дурру гавҳарлар кўп бўлиб, лекин бир дурдан алоҳида фахрланар; бўстонида юзларча чиройли гуллар бор бўлса-да,

уларнинг биридангина унинг димоғи хушбўй эди. Бир машъалдан унинг кўзи ёруғланган эдики, унинг бир учқуни шарқ қуёши эди. Турар жойи бир шам билан безанган; жаҳон уйи ҳам ўшандан равшан бўлган эди. Уни шам дема, балки нурларнинг чашмасидир, унинг нури ёмон кўзлар макридан йироқдир. Уни ниҳол дема, балки сарв каби хушқоматдир, сарв ҳам дема, балки шамшодга рашк солувчидир.

Уни ой дема, балки тўлган ойдир, тўлин ой ҳам эмас, балки порлоқ қуёшдир. Икки лаби асал, лекин хурмо мазалик; икки юзи тўлган ой-у бироқ ниқобда. Қора зулфлари тунида юзи қуёшдек, гажаклар эса шу қуёшнинг устидаги умид шоми эди. Йўқ, шом эмас, балки кўнгилдан тонгнинг ёдини чиқарувчи қоронғуликнинг ёйилишидир. Туташган икки қоши ўзаро ҳусн талашиб можаро бошлаган чоқда, қора холи воқиф бўлиб орага кирган. Ўсма уларга зийнат берганда, янги ойга ўхшаган қора қоши кўкимтир бўлиб товланар ёхуд янги ўсиб чиққан икки сарв ниҳоли шабададан икки тарафга эгилиб тургандек туюларди. Шўх, раҳмсиз икки кўзи эса, маст кофирлардек уйқусираб, ҳалиги сарвлар остида уйқу умиди билан чўзилиб ётгандек.

Киприк сафлари қора балодек, қора кўзлар устидаги соянинг қораси каби. Соя ҳам эмас, балки тўрт қатор саф тортган сурма ранг кийинган занги қўшинларидир. Кўз очиб юмгунча киприklar икки қўшиндек қон тўкмоқ учун бир-бирига ташланади. Буларни ҳинд лашкари дема, балки чин даштнинг кийикларига қўйилган қатор қопқонлардир. Чин кийиклари шу қадар мушк сочдики, у қопқонларни ҳам муаттар қилиб юборди. Юзи жаннат боғларидан нишона бўлиб, ундаги хол алдамоқ учун донадир. Жаннат донасига биргина Одам Ато илинган бўлса, бу юздаги хол донасига бутун жаҳон аҳли овлангандир. Лабининг болидан оғзи ширин бўлгани учун сўзлари ҳам ширин эди. Лабига жон заҳиралари йиғилган, оғзининг суви жон шираларидир. Уни ўпган киши ундан жон топади, шунинг учун уни оби ҳаёт дейилган.

Икки қизил лаби жон бўлса, ияк остидаги бақбақалари «жон» сўзининг «нун» ҳарфидир. У шундай сарв қомат, нозик ниҳолки, жилваси қиёмат қўпоради. Уни кўрган киши ўзг бир оламга ўтиб қолар экан, у ҳар дам бир қиёмат қўпорса нима айб? Белининг нозиклиги жон пардасидаги ингичка торларсимон, либосидаги ўриш-арқоқлар жон пардасидаги яширин нозик иплардандир. Унинг пок гавҳари ҳали илға тизилмаган, лаъли эса заргар қўлидан зарар кўрмаган; тўғри даъво каби тоза, очилмаган маънодек оҳорли эди. Икки қора сочининг узунлиги интиҳосиз икки қоронғу кеча. Шунинг учун

унинг исми барот* ва қадр** кечасидаги тўлини ойдек жилваланди. Кимки унинг исмини айтишни истаса Лайлидан бошқа сўзни тилга олмас эди. Бу тоза гулшан — Лайли гулдек юзи билан отасининг кўзини равшан қилган эди. Отаси Лайлига мактаб бўлсин деб бир уйни жиҳозлаган эди. У хона нафосатда ой доирасига ўхшар, Лайли шу уйда ойдек ўтирарди. Боя айтилган устоз шу мактабнинг муаллими бўлиб, фариштадан ҳур таълим оларди. Кўк юзини юлдузлар қоплаганидек, у хона болалар билан лиқ тўлган эди. Йиғин гули Лайли эса, талабалар орасида юлдузлар ичида ойдек ўтирарди.

Қайсга келсак, отаси уни бир устозга топширса-ю, устоз унга илм ўргатса, деган фикрга келган эди. Қабилаларида Лайлининг мактабидан бошқа муносиб мактаб бўлмаганидан, арабларда бўлган расм-русмларга мувофиқ, гавҳарни чексиз денгизга ташлагандек, Қайсни ҳам билимдонга топширдилар. Бундай пок гавҳарни топган денгиз жуда завқланди. Шу соатда унинг таълим тахтасига сабоғини ёзиб берди, яъни олдига кумуш лавҳ қўйиб, дарҳол унга таълим берди. Уқитувчи таълимга қаттиқ бел боғлади, Қайс унинг айтганларини яхшилаб бажарди. Унга қанча кўп сабоқ берилса, гўё илгари билгандек ўқирди, ҳамдарс болалар ўз ҳолатларига хижолат тортар эдилар. Қайс бир кун шериклари билан сабоқдош бўлса, иккинчи куни албатта ўзиб кетарди. Шундай кунлар ҳам бўлардики, беш-ўн сабоқни ўқиб, англаб, янги варақлар очарди. Шу йўсинда замона уни тез вақтда ҳамма илмлар бўйича ягона қилиб қўйди.

Замона ягонаси — Қайс мактабга кела бошлаган вақтда, Лайли демайин, ул санамдек паризод бир касалга чалинган эди. Табиатига тушган қуёш каби ҳарорат унинг осойишини барбод қилганди. Ҳар кўнгилки, аслан куйган бўлса, озгина ҳарорат ҳам унинг танини азоблайди. Чироғи ўчаёзган бечора чироғига ёғ қуйилса, яна ёнаверади. Қуёш қумни қанчалик қизитмасин, унга ўт ёқилса, яна ҳам алангаланади. У қуёш — Лайлининг мижози иссиқ бўлиб, қумларнинг эса, гармсели юрган эди. У хурмо ва асални яхши кўрар, май ичишга ҳам ошиқарди. Асал, май ва ўз иссиқ табиати ҳамда ҳавонинг ҳарорати — тўртгаласи шўълаланиб унга ўт солдилар. Унинг оқ гулга ўхшаган жисмини иситма қизил гулга ўхшатиб юборган эди.

---

* Барот — ҳижрий йил ҳисобида саккизинчи ой бўлган шаъбоннинг ўртаси, байрам кун.

** Қадр — рамазон ойининг «Лайлатул-қадр» (қадр кечаси) деб аталадиган 27-кунлуғ туни.

Гул юзидан оққан терлар уйни гулобхона қилиб юборарди. У бўлса, гунча каби ҳарир пардаларга ўралган, иситма унга гул зарраларидек ўт солган. Мизождан ҳарорат кам бўлса, уни иситма қалтиратарди. Тонг елидан тераклар титраганидек, унинг шамшод қадди безакдан литрар эди. Зилзила бўлган чоқда қоя тошлар бир нафасда пора-пора бўлиб кетса, нозикликда гулдай мулойим бадан шамол титратишига қандай дош беради? Унинг бошида дўстлари йиғилишиб, табиблар ҳозирлашар эдилар. Қон тўкувчи кўзларига чидаш қандай қийин бўлса, унинг учун парҳез қилиш ҳам шундай мушкул эди. Шу аҳволда у гул юзли сарвнинг касали узоққа чўзилди. Фалак қанча ҳасад қилмасин, унинг табиати ҳам шунча ёрдам берар эди. Касалликда табиат меҳрибонлиги юзта тажрибали табибдан яхшироқдир. Агар унинг мизожи тузалишга қўмаклашмаса, Исонинг элга жон бағишлашидан нима фойда? Кишининг ўз табиати касалликларни қувиб чиқаради. Лайлига табиат мурувват қилгач, хасталик йўқолиб, қувватга кирди. Ҳакимнинг кўрган чоралари кор қилиб, унинг мизожи тузалишга юз тутди. Мизожига саломатлик киргач, табиатида ҳам тинчлик туғилди. Лаъли лаби жилмайиб, қоматининг ниҳоли юксалди. Май таъбига хурсандлик бағишлади, баданига қон югуртирмоқ учун парҳезни ушатди. Яна ўша гул юзли гўзалликда бурунгидан ҳам зиёда бўлди.

У одобли ой бир кун зерикиб, мактабга бориш ҳавасига тушди. Оламга зеб бергучи гўзаллик пардозчиси уни безантирди. Оламнинг зеб-зийнати бўлган ҳусн яна зеб устига зеб берди. Унинг сочи хад* ёнидаги долга; фам** калимасидаги нуқта оғзи устидаги холга ўхшайди.

Юзининг ўтини ёқмоқ учун гугурд — қора қошлар нилдек ҳар томонга тортилган эди. Чеҳраси гулистонида очилган олов ранг гуллар билан жаҳонга ўт солади. Унинг бошидаги анбар қидли қора зулфлари — гул ранг юзида қора тутун, манглайидаги тилла қоши гўё ўтдан чиққан алангалардир. Унинг лаблари пешонаси, юзига ёққан ўтнинг чўғлари эди. Ундаги ҳинду хол жодугарлик билан ўт ичига сувни беркитгандек ёки оби ҳаёт лаби сув ичига ўт яширгандек эди. У лаълнинг ўтидан жаҳон, йўқ, йўқ, балки жон куяди. Ўтли икки кўзи сурма юқи, у сурма эса, бу ўтнинг тутунидир. Бу ўтлар орасида фарқ бўлган юзи жаҳонни куйдирмоқ учун чақин эди. Қандай чақин, офат чақини ёки у юз, гўзаллик равшанлигидир. Юзи атрофидаги гавҳар шодаси айни ой теварагидаги юлдузлар. Унинг

* Х а д — ёноқ.

** Ф а м — оғиз.

сочлари устидаги дурраси васл шомидаги ойдинликка ўхшарди. Гўзалликда бошдан оёғигача чиройли, севимлидир. Бу абадий балони кўрган вақтда, замона қўзғолмай нима қилсин!!

Жаҳон офати шу суратда саккиз осмонга шўришлар солиб, гул юзли, арғувон чеҳрали бир неча бўйдош канизларни орқасига эргаштирди. Ҳамдарсларига ҳамдам бўлиб сайру саёҳат билан кўнглини хурсанд қилсин учун бошдан оёғигача ҳусн ва нозга тўлиб, мактаб томон жилва солиб жўнади. Муборак устоз уни қувноқ кўриб, барча ўқувчиларни озод қилиб юборди. Токи у қизлар билан боққа бориб, гулшанни ўз жамоли билан равшан қилсин.

Кўк гумбазини қуёш ёритгандек, мактабни ҳам у паричеҳра ёритди. Барчалари уни ҳурмат қилиб, юқорига ўтказдилар. Баҳордан гулистонлар хурсанд бўлганидек, мактаб ҳам унинг жамолидан шод бўлди. Лекин ҳаёт баҳори — Лайли бир ниҳолни хазон қилди. Йўқ, йўқ, буткул ўт туташиб, у дарахт бошдан оёғигача куйди, оловга айланди. Бир-бирига ўралиб кетган шўвлаларни эл хазон барги деб тасаввур қилди. Хазин Қайс уни кўриб, юзи қаҳрабодек бўлди. Чеҳраси ҳам қаҳрабо ранг, кўнглида ҳам сабодек туғён. Ҳар дам йиқилишга мойил бўлиб, ҳар нафас ҳушидан кетай дерди. Унинг вужуди заифланиб, кўнглида ҳам борган сари хасталик ортарди. Қайснинг аҳволи кўзга ўзгариб тургандек кўринар, кўринаргина эмас, ҳоли ҳам нафаси ўзгача эди. Раҳмсиз ишқ зўрлик қилгани учун биринчи қадаҳдаёқ ҳушидан айрилди. Балки у май иси билан маст бўлиб, ғам тўдасидан енгилди: ғам лашкарларига бўйсунди. Кўп уринишлар туфайли соядек ерга йиқилмай ўзини зўрға ушлаб қолди.

Уни кўргач, зебо нигори ҳам ўз кўнглини сабрсиз топди. Мулоимлик билан унинг ким эканини яхшилаб фаҳмлаб олди. Унинг ишқида қарори қолмай, бечора жони шавқ ўтида ёнарди. Қайснинг ҳам ўз ишқида ўтга тушиб, изтиробга қолганини; шу ишга чора қилмаса, бу ҳолнинг элга ошкор бўлишини билди: Эл бу аҳволни пайқаб, ўртага изтироб солар, орага бир парда тушиб қолар. У пайтда Қайс бу ерда туролмайди, ундан кейин дийдор кўришиш ҳам мумкин бўлмайди. Шўх қўғирчоқ — Лайли тезлик билан туриб, «Боққа борамиз» деган ҳавасга тушди. Болалар ҳам бу вақтни ғанимат билиб, у билан бирга боққа жўнадилар. У шакарлаб санам таклиф қилдики, кимки мактаб ўқувчиси бўлса, бир кунгина даштни қўйиб, боғда гуллар билан гашт қилсинлар. Шундай таклиф бўлгач, Қайснинг ҳам улар билан бориши зарур бўлиб қолди. Қайс уларга йўлдош бўлгач, барчалари бақамти гулшанга бориб етдилар.

Эй, ишқ гулшанининг боғбони, бир нафас гулранг қадаҳингни келтир! Бу гулшанга қандай гуллар сочишингни, қандай гуллар очилишини маълум қилайин.

XII

Баҳор фарроши ҳар нафас эсган шабадаларни пуфламоғи билан лола чироғини ёритганда ва булут найрангбози лаҳза-лаҳза тушган чақин чучкурмоғидан тоғ димоғини қуритганда, ўша кўзини ҳусн чироғи ёритган ва димоғини ишқ савдоси қуритган одамнинг гулюзлилар билан боғ сайрига боргани ва Лайли ҳусни гулининг шабадаси димоғига етиб, бир йўла ўзидан кетгани

Қуёш ҳамалдан қутулганда, даштда қўзиқулоқлар униб чиқади, гул шамъи гулшанни истайди ва унинг нури гулшанни тобора равшан қилади. Фалак эса, тўти бўлиш ҳавасига тушиб бўйнига найкамалакдан ҳалқа солади. Агар фалак тўти бўлишни орзу қилмас экан, нега ерни кўк рангга бўяди? Ё яшил фалак тўти бўлиб, ер куррасини жўжа қилиб очганда, ер юзини тутган майсалар унинг аъзосидаги янги патларга ўшар эди. Олам наққоши кунни оқ ва тунни қора ранг билан бўяб, кофур билан мушкдан, оқ билан қорадан гўё зағизгон ясабди. Сарик гул устига тушган тонг ёмғири олтин табақ ичига тўлдирилган инжуларга ўшар эди. Ёхуд ярақон* касали унинг ҳароратини ошириб, сарик юзига тер доналари тепчитар эди.

Ер юзи себаргалардан совут кияркан, савсан бошига гурзи кўтарди. Ғунча бошида жез қалпоқ кўрган чоғ муз тиғи чаманни тарк этади. Мевали дарахт кумуш гул билан безанганда, тангалар ичига кўмилгандек кўринар эди. Чинорнинг ичдан куйиши ҳам қўлида гул тангаларининг йўқлигидандир. Тоғ бағрида сел эмас, балки тошлар ҳам Фарҳод фироғидан ёш тўкадилар. Саҳрода учган лола япроқлари Хусрав Парвез қулоқини эслатар эди. Лола ғунчаси лаъл қутичасига ўхшайди, очилганлари эса, алвон лаълдир. Лола барглари тўкила бошлаганда, даштга бағри қора қушлар ёйилади. Дашт устида шамол сайр қилганда, бағри қоралар кўкка учиб кетади. Сув ичидаги бинафша ҳар замон турна бошидек кўринади. Ёш ғунчаларга иш орттириб ёғилган дўл уларнинг оғзига тиш бўлиб қадалади. Ёхуд ғунчалар кулар экан, даврон тоши уларнинг оғзини

---

* Я р а қ о н — сарик касаллиги.

қонатади. Май шишаларига тушган гул барглари турна кўзига, ёхуд тустовуқ қонига ўхшайди. Наргис майдан баҳра олмоқчи бўлса, пўртахол* терисидан пиёла ясайди. Насрин барги тўкилгач, май кўва ёғини эслатар, занбақ гулининг баргига тўкилган мушкнинг ҳиди унинг димоғини қуритарди. Гўё ўша мушкнинг бўйи билан боғ ичидаги бинафшаларнинг димоғи тутилиб қолгандек бўларди. Бинафша димоғини даволаш учун унга шабнам томизиб туриларди. Чаманга ёғилган шудринг кўкнор гули япроғига кўкнор доналаридек доғлар сепарди. Қушчалар ҳам жуфти билан жўшиб, бирлашиб учишар ва дарахтларга ёнма-ён қўнарни. Япроқлар ёғочларга либос, қушларга хилват жой бўлар эди.

Одамлар кўнгил очиш учун сахро сари қадам қўйсалар, тоза шароблар ичиб, кайф-сафо қилмоқчи бўлганларида, жайрон боласини кабоб қиладилар. Шу фаслда Лайли ва унинг ўртоқлари қувнашиб гулшанга ёйилган эдилар. Ул гулшан жаннатга ўхшаган бўлиб, Шом аҳли уни шодлик макони қилиб олган эдилар. Бу боғда ўсган ҳар бир дарахт шундай юксалган эдики, Хулкар юлдузи унинг мевасидек кўринарди. Нажд тоғининг этагидан чиққан булоқ бу боғни яшнатар эди. Энди эса, даврон тоши у чашмани кўмиб, кўзини ёпиб қўйибди. Сухбатдошлар боғ ва лола тамошасига тушган бўлсалар, уларнинг ҳар иккаласининг ичи лоладек доғ эди. Бошқалар гунчага интилсалар, булар гунча каби қисилган эдилар.

Лайлининг севгида изтироб и қанчалик ошган бўлса-да, лекин ўзини тутишга уринар эди. Мафтун йигитга ишқ изтиробидан сақланиш қийин бўлганидан, ақлу ҳуши бегона бўлиб турарди. У шериклари бирор нарсани сўрасалар фаҳм этмас, агар англаса ҳам жавобида нима дейишни билмасди. Қайс ишқини билдирмасликка ҳаракат қилса-да, ажойиб ишлар рўй берар эди: гоҳ тўсатдан кўзидан ёшлар оқар, гоҳ ихтиёрсиз оҳ чекарди. Аҳволидаги бундай ўзгаришлар кўнглидаги ғамни элга айтиб турарди. Ўзидаги бу ҳолатга даво деб, ёрига бир назар солишни орзу қиларди; лекин ёрга боқайин деганда, кўнгил ўти ловуллаб кетарди. Боқай деса қуввати йўқ, боқмай деса тоқати ҳам қолмаган эди. Гоҳ кўз қирида қараганида шундай ўтлик оҳ тортиб юборар эдики, боғнинг юзини хазон рангига чулғаб, яшнаб турган япроқларни сарғайтириб юборар эди.

У ой юзли гўзал ҳам Қайсни куйдирган ўтидан хабардор бўлиш учун ногоҳ бир назар ташламоқчи бўлди. Шунда жисмидаги ўртанишларни ва кўнгилнинг изтиробларини англаб, ўз кўнглида унинг муҳаббатидан асарлар ва унинг ишқи

---

* Пўртахол — апельсин.

Ўтидан алангалар топиб, бошқалар хабардор бўлмасалар экан, деб бир пайт топмоқ истарди. Қурбони — Қайсга ҳаёт бағишлямоқ учун бир илтифот қилиб, ҳолин сўрамоқчи, ўзининг бетоқатлиги ва ишқининг алангаларини ҳам билдирмоқчи бўларди.

Боғ жуда кенг бўлиб, бошқалар сайр қилиб юришар, даврахтлар уларнинг кўзини тўсарди. Бу чаман гулларининг бирига чирмашиб кетганлиги ишқ аҳлига васл пардаси бўларди. Болалар ўйинга маҳлиё бўлишиб, сарв ва гул билан улфатчилик қилишардилар. Сайр чоғи Лайли бир туп гул ичига кириб қолди. Бу ернинг тўрт тарафи гул шохлари билан ўралган бўлиб, кирган кишини кимса тополмас эди; Лайли очилган гулдек гулзор ичига киргач, тиканзор ичида булбули зорини кўрди. У ерга ғамли Қайс кирган ва гул каби ёқаларини чок қилиб, ўз ҳолига зор ва бесабру қарор йиғлар эди. У фиरोқ қўшиғини куйлаб турган пайтда бирдан ёри етишди. Лайли ўз булбули — Қайсни ёлғиз топди. Сўзлашга тоби келмай, кўнглида изтиробни кўп бўлса-да, бир неча сўз айтмасликнинг иложи йўқ эди; бироқ сўзлай дегунча, ўзидан кетиб қолгудай бўларди. Кўп хижолатлар тортиб, охири пардали қилиб шундай сўз бошлади:

— Эй ажойиб йигит, ҳолинг қалай, қандай ғаму қайғуларинг бор? Нега ўзгалар каби на шодлигинг ва на ободлигинг бор?! Дўстлар боғу гулзор тамошасида экан, сенинг танинг яраланиб, кўнглинг қайғу билан тўлибдир. Ҳозир Наврўз еллари эсиб, йиғинларга гул ҳидларини уфурган. Боғ баҳордан гулларга тўлган. Сунбул эса, гул устига кокилларини ёйган. Бу фаслда гулзорга кириб, бўстон саҳнини маскан қилган киши шод бўлиб, ҳар мушқули осон бўлиши керак. Нега сен бундай нолалар чекиб, ғамли кўз ёшларини тўқасан? Ишрат чоғида азоб тортишинг ва ҳасратли кўз ёши тўкишинг нимаси?! Ажабо, бундай ғам сенга қаердан йўлиқди? Бу оғир ўртанишларинг сабабчиси ким?

Дилдор сабабчини сўраганида Қайс жон ўртовчи бир оқ чекди. Унинг ширин сўзларидан лол бўлиб, юзига қонли кўз ёшлари билан ўз ҳолини ёзди. Йўқ, йўқ, ҳол тили билан эмас, қуйидаги сўзлар билан ўз ҳолини шарҳ қилди:

— Эй жонимга ҳайрат ўтини солган, кўнглимни биринчи қарашда олган! Аввал, жамолидан чақин ташлаб, вужудимни ўт ичига солган! Зулф ёймоқ билан қароримни олиб, жаҳонни ҳаётим кўзига қорайтирган! Аввал афсона бошлаб сўнг кўнглимни хароб қилган! Қилғиликни қилиб, яширишинг, яна мендан сўрашинг нимаси? Эл фаҳмламасин, деб нағални тесқари қоқишинг нимаси? Бу изтиробларнинг ҳаммасига са-

бабчи ўзинг-ку, бу ишни кимдан кўрайин ахир? Яширинча кўнглимни олгансан, энди уни сендан ўзим ололмайман. Сен эса, ўзингни билмасликка солиб, яна шундай сўзларни сўзлайсан. Жонимни ўрташинг кифоя, бундан тонмоқлик нега? Ут устига ёғ қуйишинг, куюк устига доғ қуйишинг нимаси?

Шу зайлда тутақиб сўзлагандан сўнг, Қайс заифлашиб ҳушидан кетди. У тупроққа шундай тушдики, ердаги нарсаларга тенг бўлди. Нигори унинг бошини тиззасига олиб, юзига кўз ёши тўка бошлади. Беҳушнинг ҳолидан изтиробга тушиб, ҳар дам юзига гулоблар сепар эди. Ўз қурбонига ғам еб, йиғлаб мотам тутарди. Лайлини излаб юрган бир-икки дилором шу воқеа устидан чиқиб қолдилар. Улар ҳам сочларидан мушк сочувчи бўлсалар-да, Лайлининг канизини эдилар. Уларнинг кўзларига дунё қоронғу бўлди, қўрқиб: «Бу қандай ҳол?» дедилар. Ўз қилмишидан парда кўтарилгач, у гўзал канизини олдида ер ўпди. Беҳосдан воқеъ бўлган бу ишнинг ростини ҳар иккаласига бир-бир айтиб берди. Олам сирларини ошкор этгани учун, Лайли йиғлаб улардан ғамига чора тилади. Улардан бириси шундай дардли эди, дарҳол Лайлига ҳамдард бўлиб, деди:

— Ғам ема, ҳечқиси йўқ. Ишқ ўтидан кимлар ҳалок бўлмаган? Сен тургин, буни бизга топшириб, тездан қабилага жўна. Эл яна бу ишдан хабардор бўлиб қолмасин, биз бўлсак, сен истаганча чора топайлик.

У гўзал буларнинг айтганини қилиб, кўнглини қолдириб, ўзи уйига кетди. Қизлар эса Қайсга қарашли кишини топиб, ёрдамлашдилар. Қайснинг дўсти уни қабул қилгач, у икки каниз ҳам уйга жўнадилар.

Эй, соф кўнгилли дўст, мен ожизман, ишқ қўлида зору мубтало бўлиб қолганман. Мен беҳудман, бу офатлар мени ўлдирмоқда, бир лаҳза ҳам бошимдан кетма!

ХШ

Қайснинг айрилиқ тунда шабнам гулоби юзига сочилганидан кўзи очилгани; уйқусиз булбул билан ишқ дostonлари ифодасида нола қилгани ва булбул соясидек тупроққа йиқилгани; отаси унинг булбулдек фиғонларини эшитиб, бошига етгани ва маҳофа қафасига солиб олиб кетгани

Олам гулшанининг гул юзли қуёши ғарбга ботгандан сўнг, тун юлдуз чечаклари билан олам юзини гулистон қилди. У илк баҳор таннози ўз дардлари билан ичини ғунчадек қон қи-

либ мафтунн — Қайс ғамидан кўнгли ўртаниб, қабила сари жўнади. Ғам устига ғам ютиб, қабиласига беҳол етди.

Хушсиз Қайс гулшанда ердаги чангга ўхшаб ётарди. На бошида ҳуши, на жисмида жондан асар бор. Ярим кечада эса-ётган гул ҳидли шабада чаманга гуллар тўкар экан. Гуллар ҳидидан хушсиз ётган бояқиш ўзига келиб, кўзини очди-да, ўзини чамандаги гул, сарв ва ёсуманлар ичида кўрди. Булбул боши узра сайраб, аҳволига йиғлар; қизил гул Қайс ҳолига назар ташлаб, ўз ёқасини пора-пора қилар эди. Наргис унинг аҳволини кўриб, ўзидаги шабнам томчиларини кўз ёшидек тинмай тўкарди. Бу аламзаданинг кўксигаги айрилиқ доғини кўрган лола ҳам ўз кўксини куйдириб доғлаган эди. Бинафша бу ғамзаданинг захми кўкини кўриб, азаси учун мотам либосига ўралибдир. Бу таъзиядан хабардор бўлган дарахтлар ҳавога байроқ кўтаришган. Сумбул юзини қора қилиб қопқора хушбўй зулфларини ёзганди. Оқар сувлар ҳам мотам тутганлардек товуш чиқариб зор-зор йиғларди. Сарв Қайснинг бошига тушган кулфатдан холи эмас, шамшод ҳам унинг дардидан ношод эди. Уни, ишқ ўлдириб қўйди, деб печак гул ҳам ўз ўзига чирмашган. Сабза бутун борлигини тил қилиб, ҳар бир тили унинг ғамидан ҳикоя сўзлар эди.

Бу мотам манзараларни кўриб, Қайс ўлимдан бошқа чора тополмас эди. Ҳар томонга боқиб ёрини тополмас, аламлари ўти пасаймас эди. На атрофида дўстлари бор, на олдида гул юзли ёр. Қуёш кегиб, қоронгу келган, ёки айрилиқ куни-ю қора тусда эди. Балки айрилиқ ўти тутун бурқситиб дунё хонумонини қора қилгандир. Унинг кўнглига ғам тоғи йиқилган, ғамлари эса, тоғ-тоғ йиғилган эди. Ёрини соғиниб унга назар ташлаган вақтда, осмон бошига қулагандек бўлди. Дардининг чекини тополмай, дардли кўз ёшларини равона қилди. Ёқасини тортқилаб йиртиб, танидаги саломатлик либосини ечди. Йўқ, балки бу либосни ўз жисмидан олиб ўтга ташлади. Кийими оловга айланиб, унинг тутунлари ўз оҳидек фалакка етди. Йўқ, йўқ, бу тутунлар унинг оҳи эди, сомон каби заиф жисми ёнарди. Бу сомондан гоҳ тутун, гоҳ шуъла чиқиб, сомоннинг аччиқ тутуни жаҳонни тутиб кетган эди. Сомон тутатқиси фалакка етиб, фалакнинг кўзига ёш келтирарди.

У сарғайган юзини шунчалик шапатиладики, бундан юзлари кўкариб кетди. Гарчи унинг юзи заъфарон бўлса-да, қўлининг зарбидан кўкарган ерлар пайдо бўлганди. Бу заҳилликдан кўнгли озор топар, кулмоқ ўрнига зор-зор йиғларди. Фироқдан кўксига тош урар, иштиёқ зўридан ерга бош урар эди. Кўксига фироқ шуъласи, иштиёқи бўлса, яна шу ўт билан

аланга оларди. Аламлар қўшини кўнглига саф тортиб, оҳининг ўти байроқ кўтарар эди. Шу алам лашкари унинг ичига гавго солиб, кўнгил мулкини оёқ ости қилар; булар ўтиб кетмасдан туриб, унинг бошига яна янги бало аскари ёғилар эди. Ҳар жафо тўдаси қўлини чўзиб, унинг кўнгил мулкини ер билан тенг қиларди. Унинг кўнглида тўпланган турли-туман ғамлар сон-саноқсиз, қанча десам ундан ҳам ортиқ.

Айрилиқ азоблари шу зайлда кечаётганида, тонг ўз байроғини кўтариб чиқди. Тун ўзининг кўмирларини йиққанда, тонг ҳам қуёш ўтини дамлаб пуфлади. Осмон гулзорининг гуллари тўкилиб, ғунчалар жилмайдилар. Кўк чаманининг гуллари йўқолиб, ер боғида гуллар пайдо бўлди Кўк боғида сочилиб кетган бор нарса, гўё бу боғда очилгандек бўлди.

Маҳлиё йигит бу ёруғ жаҳонни кўриб, яна оҳ ва фиғонлар торта бошладди. Гулларнинг бошидан у тонг елидек айланар, чунки гуллар севгилисидек кўринарди. Йигит айтар эдики:

«У ширин табассумли гул қаердаки, бу гул унинг юзига ўхшайди? Буларнинг ёнида тиканлари бўлмаганда, ўша юз ёдгори ҳисобланарди...»

Ғунчага тўймасдан қараб, бу ғунчани Лайлининг оғзига ҳеч ўхшатолмас; гоҳо сарв тупининг остига юзини қўйиб, оҳини шу сарвдек юксалтирар эди:

«Бу сарвда, гарчи унинг хушрафтор қомати бўлмаса ҳам, Лайлининг қаддидан нишондир», дерди.

Гоҳ бир лаҳза ҳам бошини кўтармасдан бинафшага меҳрини билдирар ва бу бинафшанинг атридан Лайлининг хушбўй зулфини искагандек муроди ҳосил бўларди. Гоҳ юзини сабзага суртиб, оҳу фиғонини кўкка чиқарар:

— Бу гулшанда сайри боғ қилиб юрганда ёримнинг оёғи сенга теккан, — дерди.

Наргиснинг кўзи айнан ёрининг кўзига ўхшаб, Қайсни мафтун этган эди. Кўп қийноқлар тортиб йиғлаган Қайс, касал кишидек заифлашган эди. Тупроқда оёқ изини кўрар экан, юз тубан тушиб:

«Бу ерга ёр оёғи текканга ўхшайди, тупроғини сурма қилиб кетипти», дерди.

Гоҳ сувдан нишона сўраб, кўз ёшларини сувдек оқизар эди:

«У суман ҳидли жилва қилганда, зора акси бу сувга тушган бўлса», дерди.

Қайс булбул билан жўровоз наво қилар, фиғони булбулликдан ҳам ошиб тушарди. У булбулга қараб:

— Сенинг бундай нола қилишинг ўринсиздир, чунки ёринг билан биргасан; жойинг тоза гулшан, қўнадиган ёринг эса, гуллар шохида. Сен гулшанда ҳарам маҳрамисан, гуллар ора-

сидаги суҳбатнинг азизисан. Гўё сен ўз мавқеингни писанд қилмайсан ёки ёр васлидан тўйдингми? Минг тил билан сайраб, ҳар шом ва саҳар ғавго қилиб, овозинг билан элга озор бериб, ўзингни ошиқи зор қилиб кўрсатасан. Киши сен қаби ишқдан сўзласа, ошиқлар бунга ишонармиди? Сен висолга эришганлардансан, шунинг учун ҳажр аҳли қошида гапирма. Мен — танида руҳдан асар қолмаган бир дардманд, мажруҳ, мискинман. Яъни жисмим ғам ўтида куйган, жонимдай гўзал гул юзли ҳам йўқ. Нола қилишга мен ҳақлиман. Сен мубталоллик ноласини чекмасанг ҳам бўлади. Сенинг олдингда висол боғи бўлса, менинг бағримда фироқ доғи бор; сенинг ёнингда баҳор гули бўлса, менинг кўнглимда фироқ тикани бор,— дерди.

Ғаму ноласи шу ерга етганда, Қайс яна ақлу ҳушидан жудо бўлди. У шундай оқ тортиб йиқилдики, худди ногоҳ жони чиқиб кетди десанг бўлади. Унга қараб туришга келган киши бир гул тагига яшириниб, унинг аҳволини кузатиб турарди. Қайснинг бу ҳолини кўргач, ўрнидан туриб қабилага жўнади.

Қабилага жадал етиб борганда, Қайснинг уйида ҳамма саросимада эди. Ўша кеча Қайснинг қабилада тунамаганини билишгандан сўнг, уни топиш учун ҳар томонга кишилар жўнғилган эди. Қайснинг бу иши одатга хилоф бўлганидан, қабила аҳлининг ғами борган сари ортарди.

Хушxabар даракчининг хабаридан сўнг, ҳаммаларининг ҳам кўнгиллари жойига тушди. Бундан воқиф бўлган гуруҳ, ўз Юсуфларини топиш учун шошилдилар. Даракчи кўрган-билганларининг ҳаммасини бирма-бир айта бошлади. Ҳар на кўрган, эшитган бўлса, яширмасдан ҳикоя қилиб берди. Бу жоҳролар аён бўлгач, Қайснинг ота-онаси беҳол бўлиб, уни келтириш учун жўнадилар. Бутун қабила аҳли ҳам уларга эргашдилар. Хабарчи қабила аҳлини бошлаб, ўша алам чекаётган Қайс ётган ерга олиб борди. У ерга боргач, уни кўйлаклари эмас, балки кўкси пора-пора бўлган бир ҳолда кўрдилар. Унинг ҳушини ишқ ғами ўғирлаб кетганидан тупроққа кўксини бериб ётарди. Ҳаммалари уни олиб кетиш учун фиғон-зор билан безатилган маҳофа* тайёрладилар. Қайсни шу маҳофага жойлаштириб, манзилга қараб йўл олдилар.

Эй, ишқ сафарчилари карвонбошиси, дард карвони йўлга чиқди. Қабила томонга бир қадам ҳам босма, шу дард карвонидан ҳаргиз ажралма!

---

* Маҳофа, муҳофа — кажава.

XIV

*Қайснинг ҳажр шомиди андуҳ гуруҳи
уйидан чиқиб висол қабиласи томон юр-
гани; у қабила ўти билан тилдошлик ва
ити билан ҳамдостонлик қилиб, қабила
яқинига етгани; Лайли унинг товуши-
дан уйидан чиқиб, бир-бирларини кўр-
гач, у ҳам, бу ҳам ҳушидан кетгани*

Бу дард достони устида қалам тебратган киши ўз қаламини бундай юритди:

Ҳушдан кетиб, беҳол бўлиб қолган Қайс, бошига қандай ҳол тушганидан беҳабар эди. Ҳушига келгандан сўнг, у заиф шайдо кўзини очиб атрофга қараса, шўрлик ота-онаси ҳам устига ҳам чекибгина қолмай, балки мотам тутар эдилар. Отаси меҳр билан Қайснинг манглайини ўпар, онаси бўлса бошидан ўргуларди. Қайс бу ҳолни сезгач, хижолатдан аъзойи бадани сувга айлангандек бўлди. Отасидан хижолат тортар ва онасининг оёғидан бошини кўтаролмас эди: яъни Қайс уялганидан ўзидан кетиб, бошини кўтаролмасди.

Ота-онаси, бу ҳаёдан унинг ҳалок бўлиши аҳтимоли бор, деб ўйладилар. Улар Қайснинг аҳволига ачинишиб, насиҳат йўсинида ҳеч нарса демадилар. Қайснинг бошига тушган бу воқеаларни фавқулодда ҳолат билдилар. Улар: «Агар биз бунинг аҳволини суриштира берсак, хижолат уни ҳалок қилиб қўяди. Энди бу воқеани қайта такрорламас, бундай вазвасани эсдан чиқаргандир. Унинг табиати софлашиб, бундан сўнг бундай ишларга бормас. Ўзининг номусини сақлаб, тақво ва зуҳд йўлини тутар», дедилар.

Шундай андишани маъқул топишиб, ота-оналари ҳам туриб кетдилар. Бири: «Қайс қизиқ ҳолга тушибди» деса, бошқаси: «Ажаб хаёлга ботибди» дерди. Уни пари йўлдан уриб кетганини билмасдан, кишилар «Дев уриб кетибди» дердилар. Ҳар ким уй-уйига кетгандан сўнг, Қайс ўз ҳам ҳужрасида қолди. Уни хаёл енгиб қўйганидан, ўз ҳолатидан ҳайратда қоларди. Ўз ишига қараб туриб, бу машаққатига чора тополмасди: ишқни деб тоғу тошларга чиқиб кетишга ота-онасининг ёди тўсқинлик қилиб турар; севги унинг кўнгил мулкига ғавго солиб, тўғри йўл тутишга қўймас эди.

Ўзбошимча фалак, дунё юзига шом пардасини ёйганга қадар, аҳволи шундай эди. Оқлик юзини туйилган қора мушк ёпиб, кўк шамъи — ой жаҳонни ўзининг қоракуялари билан бўяди. Ғамга ботган Қайс қоронғу уй ичида тутундек

тўлганар эди. Ишқ ўти яна оловланиб, унинг вужудидан нишона ҳам қолдирмади. Ғам тўдаси унинг кўнгил қўргонини забт этиб, ишқ ихтиёрини қўлидан олди.

Лайлининг ғаму ҳасрати шунча зулм ўтказдики, ота-онасини ҳам эсидан чиқазди. Ошиқлари ҳолини унутди, маъшуқа уйининг йўлини тутди. Бало қабиласига, яъни у ой юзли ғўзал қабиласига юз тутди. Қайсни на қадам ташлашда ҳуши, на юришда ихтиёри бор. Дам йиқилиб, дам туриб қадам босарди; на сайр этарди ва на ором оларди. Унинг йиқилага тура юриши мастлардек, ҳушсизлиги майпарастрлардек эди. Қабилла ўти кўрингач, бу зору-шайдо ўша ўт ичра куйди. Кўнглини алангалар қоплаб, шу алангалардек қарори қолмади. Оловли оҳи кўкка ўрлаб, тутун каби ўша ўтга юз урди. У ўт аланга чиқаргандек, Қайс ҳам куйлаш учун тилини ростлади. Утли нафас билан ўтга қараб шундай сўз дурларини соча бошлади:

«Эй, айрилиқ тундаги ишқ ахтари, чақмоқдай ярқираган ишқ гавҳари! Эй, эркинлик машъали ёки шамчиноқ гавҳари. Тутунлар аро алангаларнинг ҳужуми, ғам шомидоги юлдузларнинг ғужуми. Ҳар томонни қоплаб олган тун зулматида шуъла бахт йўлини кўрсатади. Тутунинг билан анбарга бурканди, у тутун эмас, балки мақсад манзилнинг белгисидир. Кулинг ичига кўмилган ҳар бир патир кўк дастурхонидаги нурли ойга ўхшайди. Тутунинг кўзларни ёшлагиб, учган кулларинг унга сурма тортади. Агар кулларинг кўзларни ёриштирмаса, кўзлар нега сурма ранг бўлди?! Ёки ўшандай кўзни очмоқ учун сурма ўзини кулга ўхшатдимикан? Чўғларнинг ҳар бири, ўтли ёқутдай, кўзларни куйдиради. Бу лаъл анорга ўхшаб, ранги ҳам, табиати ҳам ўтдай. Тож устидаги лаълдан-ку шод бўлишади, бу лаълнинг устига тилла тож қўйиш нимаси энди?! Қайгу оқшомлари қўлимдан тутиб, айрилиқ тунларимда кўзимни ёритдинг. Эй олов! Сенинг яхшилигинг ва мақтовингни қайси тил билан изҳор этайин? Ой билан кун иккиси сен ёниб турадиган, ўчоқ-манқал; уд, сандал ёғочлари сенга тутантириқ бўлсин. Доим сен шу ҳунарингни тут, ёрга ҳам, жаҳонга ҳам ёруғлик соч». Қайс шундай оҳу зор чекиб, ўт билан сўзлашиб улгурмасдан қабилла томондан ит фиғони эшитилди. Йигитнинг кўнглига изтироб тушиб, баданлари ҳам жимиллаб, қалтираб кетди. Дарҳол ўша итга жўр бўлиб фарёд қилди, юз хил фиғону зор чекди. Фалак бахтсизлигига йўлиқиб, кечаси карвондан адашиб қолган кишилар, мадад излаб, бир-бирларини қандай чақирган бўлсалар, булар ҳам шу аҳволда эди. Чунки адашган кишилар бир-бирларининг овози келган томонга интилиб, мақсад манзилига етиб оладилар.

Қайс ўзини билмай итга бундай муножот қиларди:

«Эй, мунгли ноланг жонимга хушхабарчи, эй, ғамгин овозинг руҳимга озиқ берувчи! Ғам тунининг вафодори, адашганларнинг раҳнамоси! Сен у манзилдан ўргилиб, бошингни қўйибсан, кошки мен ҳам сенинг бошингдан ўргилсам. Кимки у манзилга ёмон ният билан кирса, панжанг ва тишларинг билан баданларини юмдалаб ташлайсан. Эл қони оёқларингга хино, ўша оёқларга жоним бўлсин фидо. Сен у ернинг посбонисан. Мен эса бу бахтга эришмадим. Иккимиз ҳамдам бўлсакда мен — хор, сен — азизсан. Сен ёр эшигида шодсан, мен айрилиқда маҳрум ва ғарибман. Сен ёр маконида урарсан жавлон, мен биёбонларда зор-нолон. Сен ёр манзилида ётарсан тошга қўйиб бош, менинг бошимга фироқ ёғдирар тош. Сен вафода ҳам, тўғрилиқ: ва покликда ҳам мендан баландсан. Йўқса, фалакнинг гардиши нима учун мени хор этиб, сенинг мартабангни сширди? Қонхўр дунё сени яхшилик билан ҳурматлагани, мени эса хор қилгани учун, менинг фиғонимни эсда тутиб, гоҳо ўша даргоҳни менинг учун ўпиб, тавоб қил!»

Ит билан шундай можаролар тузгандан сўнг қабиланинг қораси кўриниб қолди. Паришон Қайснинг кўнглига беадад ғавғо тушиб, юришга ҳам мажоли қолмади. Юрай-юрай деб шунча тиришса ҳам, оёғи чалишиб йиқилди. Неча марта йиқилса ҳам яна турар, ер ўпмоқ унинг баҳонаси эди. Йиқилатура қабиллага етган чоқда, жони оғзига келиб, ҳушидан кетди. У гоҳ ҳушда, гоҳ беҳуш ҳай қабиласи қўрғони атрофида айланар эди. Бу қўрғон, ғам лашкарларининг жуда баланд пояси ва фитна қўшинининг ниҳоясидир. Қайснинг ҳар лаҳза чеккан фиғони жонни куйдирса, ўтлик нафаси жаҳонни куйдиради.

Лайли арабнинг офати бўлса-да, Қайснинг мубталоси эди. У ўз дардини кўнглига яшириб, уйқу ва овқатни унутган; кеча-кундуз Қайсни ўйлаб, унинг васлига етишиш орзуси билан банд эди. Уша кеча шу вақтга қадар қайғу Лайлининг кўзига уйқу йўлатмаган эди. Ҳамиша зулфидек буралар, оғзи каби сабру қарори ҳам йўқ эди.

Ёруғ кун қора тунга айланган чоқда, бирдан бир мунгли овоз эшитилди. У товушдан Лайлининг ичига ўт тушди, кўнглини изтироб босди. Кўнглидан қарор ва ороми йўқолиб, туриб у овоз томон юриб кетди. Бу пайтда ишқ асири Лайлидан ўзга бутун қабила маст уйқуда эди. Беишқ халқнинг мақсади — уйқу; ишқ аҳлига уйқу ҳаром. Унинг ишқ офати билан тортган азобларидан воқиф дояси Қайсга ҳам меҳрибон; унинг орзусида жонни фидо қилгудек эди. Мактабда ҳам бу меҳрибон кампир унинг аҳволидан хабардор бўлиб турар эди. Кампир ўзини Қайсга нисбатан ҳам доядек тутар, Қайс ҳам

унинг фарзандидек бўлиб қолган эди. У ой ташқарига чиққанда, кампир ҳам соядек унинг орқасидан борди. Раҳмсиз ишқ Лайлини ғамли Қайс турган ергача тортар эди. Кўнгил беришганлар бир-бирларини кўргач, шундай ўтли оқ чекдиларки, уларнинг ўтидан жаҳон ёришиб, хирмонларига шуъла тушгандек бўлди. Уларнинг ҳуш хирмони ёниб кул бўлгандан сўнг, иккиси беҳуш бўлиб йиқилди. Доя бу пок ишқни ва куйдирувчи шуълани кўрди. Бу икки ишқ ўтида куйганларнинг оғизлари ноладан садаф сингари очиқ эди. Шундай висол муяссар бўлган чоқда, сўзламоқ учун мадорлари қолмаган эди. На буниси дард-ҳасратини айта олар, на униси жонини ачитган аламини сўзлай оларди. Бу ҳол кечаси бўлмасдан қуёш ботгандек ёки сел келмасдан девор йиқилгандек эди. Доя ҳасрат-надомат билан ҳар иккисининг аҳволига мотамзадлардек зор-зор йиғлади. Улар то ўзларига келгунча, биров билиб қолмасмикан, деган ваҳимага тушди. Акс ҳолда, бу шўрликларнинг жони хавф-хатарда қолган бўларди. Балки ҳар иккиси нобуд бўларди. Кекса осмон қуёшни орқалагандек, бу ҳам бирини орқасига астагина кўтарди. Кампирнинг юк кўтаришдаги букчайиши, қари фалакнинг эгилишига ўхшарди. Уни келтирибоқ тўшакка ётқизди-ю, яна дарҳол қайтиб, мафтун Қайснинг ҳушсиз тупроққа ботиб ётган еригача борди: унинг ғамидан оналарча куйиб, уни дам кўтариб, дам судраб, элнинг ваҳим ва гумонидан чеккароққа, қабиладан узоқроққа элтиб қўйди. Бу ёқимсиз ҳолни биров кўриб, тагин унинг жонига зарар бермасин деб, у девонани йироқроққа қўйиб, ўзи пари ёнига қайтиб кетди. Икки ошиқни ётқизди-ю, доя бечора ўзи ётди. Ким билади, замона эртага қандай ўйинлар чиқарар экан?

Эй, замона золи, дастингдан дод! Болаларингга токайгача зулм қиласан?! Буларни ҳалок этиш билан ўз бағрингни чок этасан-ку!

XV

Қайснинг ғойиб бўлганидан қабила аҳли хабардор бўлиб, елдек тоғ ва водийга етиб, унинг бир қум ичида беҳуш ётганини кўриб, ел хашакни учирганидек уйга келтирганлар; Қайснинг у пари ишқидо ақлу ҳушини йўқотиб, Мажнунлик билан шуҳрат топгани

Алам тунидан афсоналар келтирувчи бу қиссага шундай зебу зийнатлар тақди:

Уша кеча кўнгли яраланган Қайс Лайли қабиласи томон жўнади: Лайли даргоҳига яқинлашганда, унинг бошига турли кулфатлар тушган эди. Кундузи Қайснинг йўқлигини кўрган эл, яна мусибатга тушдилар. Отаси ғоят қайғу-ҳасратдан йиғлаб, онаси дод-фарёд бошлади. Ундан хабар топиш учун ҳар томонга кишилар жўнатилди. Изловчилар Қайснинг Лайли уйи томон кетган изини топишгач, ўша ёққа равона бўлдилар; у из ҳай қабиласи чегарасига етгач, қабиладан яна икки из чиқиб қўшилганини кўрдилар. Уччови из бирлашгач, қум устида иккитасининг узалиб ётганлигидан қумда нишона қолган эди. Бундан воқиф бўлган қидирувчилар: «Бу икки беҳуш бўлганлар кимлар эканлар?» деган ўйга толдилар. Бу келган изларнинг қайтиши эса, мастларнинг қадами сингари чалами-чакки эди. Бири девона каби тез биёбон томон судралиб, қайтиб кетган бўлса, бири паридек ёки тунда қуёш ботгандек ғойиб бўлган эди. Қабиладан чиққан яна бир из қабила томонга қайтган. Қидирувчилар учун бу аҳвол, уларнинг нима қилишлари кераклигига далолат берарди. Улар қумда судралиб кетган излар орқасидан йўл олдилар. Қайсни қумлар орасида кўмилган ҳолда топдилар; шамол учирган қумлар унинг жисмини кўмиб юборган экан. У бошдан оёғигача тупроққа кўмилганидан, у билан ўликнинг фарқи қолмаган эди. Унинг қум ичига кўмилган ва азобланган жисми тупроқ каби жонсиз эди. Қидирувчи кишилар унинг қошида ёқаларини чок қилиб зор-зор йиғлардилар. Улар гўё Қайсни бировлар яширинча ўлдириб кўмганмикинлар, деб ўйладилар. Уни тортиб олаётиб, тупроқларни очиб бошларига сочар эканлар, бир дард асири унинг гоҳ-гоҳ нафас олишини сезиб қолди. Шукур қилиб яна шод бўлдилар, девона кўнгилиларини обод қилдилар. Қайсни бир кишининг устига танғиб, қабила сари жадал жўнадилар.

Унинг бундай аҳволини кўрган ота йиғлади ва маъюслиги кучайди. Онаси ҳам фиғонлар тортиб, кўзидан юзларига қонлар оқизди. Қайс ҳушига келгач, турди-да, бошини қуйи солиб жим ўтирди. Ўз ҳолида яхшилик йўқлигини билар, эл эса ҳар ёқдан уни маломат қилар эди.

Бири: «Бу сенга нима ҳавас?» деса, яна бири: «Ҳавас бўлса, шунчаси ҳам басдир-да», деярдди. Ҳар томондан айтилган насиҳатлар унга қон тўкувчи найзаддек ботарди. Насиҳат тариқасида айтилган қаттиқ сўзлар девонанинг бошига тошдек ёғиларди. Кўзга кўринмасдан отилган бу тошлар, унинг танинигина эмас, ҳатто суякларини ҳам майдаларди. Баъзилар: «Қулоғига панду насиҳат қилиш керак» десалар, баъзилар: «Оёғига кишан солиш керак», дердилар.

Уша куни шундай сўзлар билан кеч бўлди, лекин паришон йигитнинг бу сўзлардан хабари ҳам йўқ эди. На унинг руҳига қийналиш малол келар, на табиатига хурсандчилик ёқарди. Олам қуёши чироғини яширгач, тун ҳам чуқур ғамгинликка тушди. Эл уйқуга берилганида, унинг бошига тушган савдо, уйда кўнглини сиқа бошлади. Қабиладан тез югуриб чиқиб, дилбарининг уйига қараб чопди. Тонг отгач, яна у изловчи бечоралар фиғонлар билан ҳар тарафга югурдилар. Уни яна дард ичида, аввалгидан ортиқ зор ва ғамгин ҳолда топдилар. Ҳар кеча унинг шиори шу зайлда қочиш, ота-оналарининг иши уни қидириш бўлиб қолди. Бошига тушган балолар ҳаддан ошиб, бу можарони тузатиш қийинлашиб қолди. Ҳушёр одамларнинг девонага қилган насиҳатлари, девонанинг оқил кишиларга сўзлаганидек кўринар эди. Ҳар кун унинг давосини ахтарардилар, лекин унинг балоси ҳар лаҳза ошар эди. Тузатиш учун қанча сеҳр ва «куф-суф»лар ишлатсалар-да, у дам билан ўти баттар туташарди. Бу аҳволдан ота-онаси ва барча қариндош-уруғлари ожиз эдилар. Насиҳатчилари ҳаминша ундан энгилар, кулфати эса, борган сари ортарди. Эл унинг дардига даво топишда кучсиз бўлса, унинг жунуни шу қадар зўраярди. Бу савдолар уни турли ҳолларга солганидан, болалар ҳам унинг кетидан тинмай югуришиб, уни Мажнун деб аташар, у ҳам ким нима деса жавоб қайтарарди. Одамлар жигари қон у бечорани кўрганда: «Мажнун келди, Мажнун келди», дердилар. Мажнун ўз отини ҳам унутган, балки от ўзи нима эканини ҳам билмасди. Лайлининг отидан бошқа ўз ва қавми қариндошларининг номи ҳам ёдига келмасди. Қайс «Лайли, Лайли», деб фарёд чекса, эл уни «Мажнундир, ушбу Мажнун», дердилар. Шу зайлда ҳар тонг ва шомда у Лайли уйи томон йўлга тушар, қабиласи атрофидан айланиб, кўксига тош уриб, ўзини жабрлар эди. Ҳар қадамда кўксига тош уриб, қадам ўрнига бошини қўярди. Ҳар айланишда: «Агар қоним тўкилса, қабиласига жоним фидо бўлсин», дерди. Шундан сўнг кўз ёшларини селдек оқизиб, саҳрога майл этар, ўзига манзур бўлган дилором қабиласидан аста-аста орқасига тисарилиб кетарди. Агар ўртага бирор тўсиқ кирса, дашт сари ўгирилиб кетарди.

Эй, ишқ даштини ватан қилган! Йўлимдан адашдим, бир лаҳза воқиф бўл. Чарчадим, мадад қилиб қўлимдан тутгин ва менга йўл кўрсатиб қарам қилгин.

XVI

Мажнуннинг беҳабар ошиқлигидан Лайлининг отаси хабардор бўлиб, Мажнуннинг отасига тил найзаси, балки найза тили билан захми забон*лар юборгани; бу ҳалокатли заҳарни ичиб, сингдириб Мажнуннинг отаси ўғлини кишанга солгани

Бу саҳифани безатувчи ўз афсонасини шундай баён этади: Замона гардиши Мажнун ҳақидаги сўзни эл ичида афсонага айлантирди. Унинг қилмишлари тилдан-тилга кўчиб, бутун Арабистонга ёйилиб кетди. Бу сирларни меҳрибон бирикки дўстлари Лайлининг отасига етказдилар: «Омир қабиласидаги бахти қаро Қайс бу қабилага келиб илм ўрганиб, илм-ҳунарга эга бўлиб, ҳам олим, мутафаккир бўлган эди. У ҳозир ақлдан озиб, гўё ҳамма нарсадан воз кечибди. Дашту саҳроларда ҳамиша фиғон тортиб кезиш унга одат бўлибди. Паришонлиги чексиз, девоналиги ҳам беҳад зўрайибди. Бироқ эл орасида шундай гап тарқалганки, унинг ақли ва ҳушига талон солган, бир ҳурсифат гўзал ишқининг ғами балосида эмиш».

Лайлининг отаси бу сўзларни эшитгач, ҳайрат бармоқларини тишлаб, деди: «Ҳей, бечора! Уни кўп мақташар эдилар, гўё унга кўз тегиздилар. У қобил, ювош, назокатли, кўнгли очиқ бечорапарвар эди. Унинг ақли расолиги, ширин сўзлиги менга ҳам жуда маъқул тушган. Энди отасининг ҳоли нима кечиб, бечора онаси қандай азоблар тортаётган экан? Унинг бунчалик тобланиши қайси ўтдан ва кўнглидаги изтиробини мадан бўлсайкин? Қайси гулнинг иштиёқи уни бу ҳолга солиб, қайси сарвқомат унинг кўз ёшларини сувдек оқизган экан? Унинг бу ҳолига сабабчи ким ва унинг сигинадигани қайси қабила экан?»

Сўзловчи деди: «Эй, азиз муҳтарам! Модомики сен сўрар экансан, жавоб бериш ҳам бурчимиздир. Унинг ишқи ёмонми, яхшими, ҳар ҳолда, халқ бизнинг қабилага нисбат бермоқдалар. Элнинг гумони тўғри бўлса ажаб эмас, бунинг учун далил ҳам кўпдир. Бу даштда қабила жуда кўп, унинг кўнгли бирортасига чопмайди. Лекин унинг ҳар тун ва саҳар бу қабилага келмасдан тинчи йўқ. Ҳам жонининг қибласи, ҳам жаҳонни жонни шу қабила бўлиб қолган. Бу қабила иффат ҳарами эди, бун-

* Захми забон — тилдан (гапдан) етган озор.

га ифбат насимидан бўлак нарса аралашмасди. Унинг атрофи-га пардалар тортилган бўлиб, унинг ўриш ва арқоғи поклик ва зуҳддан эди. Бироқ унинг қўрқмас оҳи етса кўк пардаларини ҳам парчалаб юборади. Унинг ҳамма фиғонлари беҳабарларча, сўзлари буткул сир очишликдан иборат. Таъбининг яхшилиги, назмининг равонлиги сенга ҳам маълумдир. Унинг шеърларида бир исм такрорланади, уни сенга айтиш учун бизнинг кучимиз етмайди. Биз билганимизни айтдик, буёғи сенинг ихтиёрингда-дир».

Бу сўзларни эшитувчи, бу аҳволдан беҳузур бўлиб, қамиш ичидаги нозик қилтириқдек тўлғонди. Бошини қуйи солиб турди, бирор яхши-ёмон сўз айтмади. Бироз сабр этгач, шўр пешоналардек сўзлай бошлади. Уларга шундай деди:

— Омир қабиласининг бошлиғига шуни тездан бориб айт: Бундай сўзлар сенга ҳам, бизга ҳам номуносиб. Эл оғзида тарқалган бу ғалати ҳолларнинг сендан бўлиши қизиқ туюлди. Шундай ишнинг ошкора ҳолда эканини билсанг ҳам шу чоққача мураса қилиб келяпсан. Кимки жиннилик билан иш қилар экан, ундай одамни кишанлаш даркор! Шаън-шавкатимни ва араблар орасидаги молу давлатимни билмайсанми? Уғлингни ҳам, сени ҳам нима қиламан десам—қиламан. Лекин сен буни билмасдан, нодонларча ғафлатда қолибсан. Бу сўзларимни эшитгач, ўғлингни албатта қўлга олгин! Бундан кейингисини худо кўрсатмасин! Агар шундай ҳолат яна такрорланса, аввал унинг ишини тугатаман. Ўзингни ҳам қаҳримга учратиб, бутун авлодинг билан бу даштдан йўқотаман!

У шундай қаҳрли сўз ўқларини сочиб, элчиларни жўнатди. Элчилар унинг сўзларини Мажнуннинг отасига битталаб айтиб бердилар. Тингловчи унинг сўзларини англаб, жавоб қайтариш учун сўз тополмади. Бу ишдан унинг кўнгли ранжиди, бироқ чорасизликдан қабул қилди. Элчилар туриб йўлга тушганларида, бу қабилага нотинчлик тушди. Бутун қабила аҳли, Мажнуннинг эсини йиғиш учун қидириб, тоғ-тошга югурдилар: уни қароқчи талаган кишидек бир қумлоқ ичида нола қилиб ётгани ҳолда топдилар. Унинг даштда қолишига йўл бермай, ўз ихтиёрига қўймасдан уйига келтирдилар. Мажнунни беҳуд ҳолича занжирга солиб, бир уйга қамаб қўйдилар. Унинг бутун вужуди занжирбанд этилган, занжир қалқалари ҳам ўралган ва эгилган эдилар.

Эй, жунун занжирига боғланган зот, бу занжирда шод бўлгин. Кимки бу занжирда хурсанд бўлса, озодликка юз маротаба сазовор бўлади.

XVII

Мажнуннинг фироқ чоҳида тандир ичидаги ўтдек ўртаниши; айрилиқ бандида тузоққа тушган қушдек изтироби; табиб афсунидан телбалигининг тугёни ва табиб парҳезидан иситмасининг ғалаёни; ўз бахтсизлигига тўккан аччиқ кўз ёшлари ва бу ёшлардан комида аччиқ-аччиқ хунобаси; кўнгил ўтидан темир банди сув бўлгани ва сувдек саҳро томон юриб кўз ёшларидан водийлар тўлгани

Бу ҳалқага илиниб асир бўлган киши, сўз ипларининг чигалларини шундай очади:

Занжирбанд этилган телба юз хил офат ва бахтсизликларнинг асири бўлган эди. Бир неча кун уйда оёқлари боғлиқ ётди; у гоҳ баланд, гоҳ секин фарёд чекарди. Кеча-кундуз на овқат ер, на ухларди, гўё тузоққа тушган қушдек изтиробда эди. Кўзидан уйқу қочиб, ҳар киприги уйқуга қарши бир ханжар бўлган эди. Кўз ёши бир лаҳза тўхтамаган кўзда қандай қилиб уйқу тура олсин! Кўнглида ҳушдан хабар йўқ, фақат ҳуш эмас, унда кўнглидан ҳам асар йўқ эди. Бало ўтининг шиддатидан танида кўнгли ва кўнглида ҳуши қолмаганди. Лайли савдосининг ўтидан чироғи ёниб, унинг тутунлари эса, Мажнуннинг ҳушини ўраб олган эди. Бу тутунларнинг тобора зўрайиши ундаги тақво ва ақл юзини ҳам қорайтирарди. Ақл билан тақво юкини ташиб кетгандан сўнг, унинг ўрнида телбалик шоҳи тахт қуриб олди. Савдо ўтининг тутунлари қўшин тортиб, ҳар дам ғавғо соларди. Шу тарзда унинг фикри ғавғоларга тўлиб, кўнгли топталганди. Кўнгли ҳам ханжари билан яралангангина эмас, балки парча-парча бўлган эди. Унинг ҳам ва балолари ана шу зайлда ҳаддан ошганда отаси умидворлик билан ўғлининг бошига ҳаким-табиб келтирди.

Бироқ у ҳаким на ишқ офатидан хабардор ва на кўнглида ишқ алангасининг учқунлари бор эди. Мажнуннинг изтироби-ни англамаган табиб, тобора унга азоб берарди: гоҳ насихатомуз сўзлар билан унинг ўтини шу нафасдан яна оширар, гоҳ Мажнунни шарбат ичишга даъват қилиб, унинг қон ютишини оширар эди. Мажнунга баҳра олсин учун берилган овқатлар унга зарарли луқмалардай бўларди. Қонли кўз ёш оқишини

ман этиб, унинг оҳ ва фиғонларини яна ҳам орттирар эди. «Кўп фиғон тортма!» деса, унинг қонли ёшлари борган сари ортарди. Табиб унинг жинини қувмоқчи бўлиб калтаклар, лекин ҳуркак вужуд қолги билан ҳолдан кетарди. Унинг кулгисидан хижолатда қолган табиб, йиғисидан ҳам ташвишга тушарди. Унга тинимсиз жафолар берганидан табиб Мажнунга балодек кўринар эди. Бедард ҳақим Мажнуннинг қандай ўтда ёнаётгани ва қандай дарддан жафо чекаётганини англамасди. Мажнун танини ишқ найзаларидан халос этаман, деб табиб унинг жисмини яна чок-чок этарди. Бу чокларни тикадиган меҳрибонлар, игна билан эмас, балки найза билан тикардилар. Ўқ учларини топаман деб табиб бемор баданини ёрган бўлса, бу кишилар уни тикмоқ учун ўқ келтирардилар. Булар ўқ ахтариб, овора бўлардилар, ҳолбуки ғам ўтида ўқ эриб сув бўлган эди. У сувларнинг бариси унинг кўзидан оқар, у бечора ҳам шу кўз ёшларидек ўзидан кетиб борарди. У гоҳ ўзига келар, гоҳ ҳушидан кетар; кўзларидан эса, гоҳ сув, гоҳ қон оқарди. Неча вақтгача унинг аҳволи шу тарзда бўлиб, лаҳза сайин азоби ортарди.

Зулмат сочувчи фалак бир кеча кун варағини қорайтирарди. Бу тун эмас, балки қора бало, кундуз хазинасини босиб ётган аждаҳодир. Ғам дўзахининг қоп-қора тутун айрилиқ оловхонасининг қуруми эди. Бу тутундан малак қанотлари қорайиб, кеча узунлигидан осмон ҳам қартайган эди. Шу узун кеча тонг булбулининг тумшуғини боғлар, кўршапалакларнинг ҳам қанотларини сустантирарди. Бу кеча аввални унутгандек, охирини ҳам соғинмасди. Бу кеча эмас, балки ошиқ ва дардмандларни азоблаб ўлдирувчи жаллоддир. Севги билан телбаланган ҳар бир шўрликка бу кеча бир кўргилик жаҳони эди. Бу кеча бедардларни маст уйқуга солиб, дард аҳлининг ишини хароб қилганди. Бу кечада, дардли маҳзун, яъни ҳижрон тунига асир тушган Мажнун, ўз аҳволини ўйлади, ғам чақини тегиб унинг вужудини кул қилди. Ўз ҳолига йиғлаб, ҳар бир дардини шундай нола билан тасвирлади:

«Ворлиғим бўлмаса нима бўларди ёки вужудим йўқ бўлиб кетса бўлмасмиди? Мен хастани яратиб, балоларга дучор этишдан қисмат мақсади нима экан? Жисмимга руҳ бериб қўйибди, шуни бермаса нима қиларди? Жисмимга жон кирган чоқ, туғилган вақтдаёқ кошки ўлсам эди. Ўлганимни кўришгач, танимни ит олдига ташлаб, жонимни бу машаққатлардан халос этиб, бу балолардан қутқарсалар нима бўларди? Танимни итлар талашиб, қонимни ялашсалар эди. Қон ва томирларимдан баҳра олиб, суякларимни чайнаб, ушатсалар эди. Бу

таомнинг устида улишиб ва уриш-талаш билан есалар эди. Балки бу овқатга ит ҳам ҳайф, уни ҳам балога дучор этишнинг нима кераги бор? Ит танимни тишлаганда, шу ондаёқ қутуриб, телба бўлар, жаҳонга ва юзларча хаста нотавонларга ўт солар. У вақт халқ, ит нафасининг чирогини қорайтириб, уни ҳам тутиб ўлдиради. Энг яхшиси мени тўполон бошлаб, ўтга ташлаб куйдириш эди. У ўт ичида таним буралиб, қийналиб куйса яхши бўларди. Ўтдан нишона бўлиб қолган кулни ҳам кўкка совурсалар эди. У куллар кўкка ҳам касофат етказиб, балки у ерда ҳам бирор бахтсизлик рўй беради. Энди эса, у ҳам бўлмади, бу ҳам. Атанг, вужудим тириклик сари йўл солди. Ишқ азобини тортмасдан бурун, икки кўзим кошки кўр бўлса эди. Ўз бечоралигимни изҳор қилиб, бир парча нон учун тиланчилик қилсайдим. Кишиларнинг қўлларига муҳтож бўлиб, эшикма-эшик юрсам эди. Бир луқмани деб мен бало чексам, яна бир луқмахўр ҳассамни тутиб мени етаклаб юрса эди. Бу ҳалокат ҳодисалари ичида, етакчисиз бир қопқоронғу чуқурга йиқилганимда, шундай машаққат ва балоларни тортардим у бу хилда ишқ аламларига мубтало бўлмасдим. Кўзим туфайли шунча қайғу ва юзларча дарду балоларга учрадим. Мотам кийимидаги шу икки кўз бошимга битган икки қон тўкувчи бало бўлмаганда, бировга қарармидим ва кишини манзур қилармидим?! Назар ишига мағлуб бўлиб, бировга қўнгил берган бўлармидим? Хуллас, у жон офати, йўқ, жоннинг ҳам эмас, бутун жаҳоннинг балоси бўлди. Агар ел унинг юзидаги ниқобини очиб, офтобдек жамолини кўрсатса эди, бир ярқирашидан бутун жаҳон, балки тўққиз осмонга ўт тушар, у ўт ичида қуёш бир патирдек, ойни айтиб ҳам ўтирмайман, чунки у куйган кулчадек бўлиб қоларди. Мен дунёда бир заиф хасман, жисман шу хасчалик ҳам эмасман. Кўз кўриб ҳавас йиғди ва ўша ўтга бу хасни ўлжа қилди. Бунчалик шафқатсиз ишқ, яъни минг яшин — унинг қаршисида хас-хашакдир. Мен мубталони ишқ зўрлаб, катта-катта балоларга йўлиқтиради. У ўтга тушгач, унга хос бўлолмагандек ўртаниш билан ҳам халос бўлолмайди. Унга ҳижрон ўти насиб бўлиб, куйиб-ёниши минг чандон ортиқ бўлади. Шу айрилиқ ўтида ҳам телбаликка солиб, хилма-хил азоб-уқубатларга гирифтор этади. Бу балолар билан қониқмай, яна кишини занжирбанд қилиб зиндонга ҳам солади. Ҳуш ва ақлини йўқотгач, қизиқки, бошига табиб ҳам келтиради. Юз хил азоб-уқубат бир ёқда, бедард табибнинг дарди бир ёқда. Ҳаким жонни яралашга киришади, насихат қилувчилар эса, бу ярага туз сепади. Юз шунча умрни кемирувчи ғам бўлса ҳам майли, тоғ-даштларда кезувчи бўлсайдим. Гоҳ тоғларда нола қилиб, гоҳ чўлу биё-

бонларга югурсам эди. Шу вақтдагина кўнгилини бир лаҳза ғамлардан бўшатиш эҳтимоли бўлар эди. Агар бир уй ўтга жой бўлиб, эшик-туйнуқлари беркитилса, у уй албатта ёрилади, балки ҳар тарафдан тешилади. Ут ҳар тарафини тешиб кетгач, у уй албатта қулашга юз тутар. Қайғу кўнглим уйини зиндон этди, вужуд уйи ундан баттар қоронги зиндондир. Эшик-туйнуқлари маҳкам парчинланган ўша зиндонда таним маҳбусдир. Ичкари уйда ғуссадан ўртанишлар, балки айрилик ўтининг ёлқинлари бўларкан, уйларнинг ёрилишидан, бир-бири устига йиқилишидан ажабланмаса ҳам бўлади. У ўтнинг тобига бу икки-уч уй нима деган гап, унга етти-саккиз юксак кўк ҳам бардош беролмайди. У ўтнинг ҳарорати билан ларзага тушган уйларнинг ҳар бири юзларча дарз кетади.

Э воҳ, бу ўтдан тобу тоқатим қолмади, йўқ-йўқ, унинг ичида изтиробларим ҳам ошиб кетди. Кулбамда ва жойимда шу ўт, ҳатто жону танимда ҳам шу ўтнинг ўзи. Одатда бировни ўт ичига ташлаганда оёғидан кишанини оладилар. Турар жойим кишан билан ўтда бўлди, менинг гуноҳим шундай катта эканми? Ути-ку унча эмас, унинг қора тутуни, балки мудҳиш қорага бўялган шоми, жонимга қора бало бўлиб, кўнглимни шу балоларга дучор этди. Мени тун эмас қора босган ёки ғам тоғининг балолари босган. Агар у оғир юк танимни босмаган бўлса, нега бундай беҳаракат бўлиб қолдим? Ё жон қуши ҳасдек жисмимдан учдими? Қафасини ташлаб ватан йўлини олди-ми?»

Мажнуннинг қимирлашга ҳам ихтиёри йўқ эди: ўлган тан ҳаракатсиз бўлади. Унинг жисмини ҳар хил гумонлар тинчитган бўлса-да, лекин унинг ишч ҳадеб толпинмоқ эди. Жисми ғоятда заиф, оёқ-қўли ғоятда кучсизланган эди. Оёқ-қўллари ёзиб жон ипига ҳаракат келтириб чиранганда, боғланган ёғоч синиб, оёқларидан темир кишанлар чиқиб кетди. Бу қийноқлардан ором олиб, ул ғариб бечора оёғини қимирлатар экан, оёғи, икки қўлини ва бўйнининг ҳам бўшлаганини кўргач, юз шукурлар билан, кўзларидан ёшлар тўкиб юзини ерга суртди. Шундан сўнг у оҳисталик билан туриб эшикни очди-да, кучсиз оёғи етганича узоқларга қочиб кетди. Ниҳоят бир даштга етдики, у ерга бориш гумондан ҳам йироқ эди.

Эй, замона занжирига боғланиб шод бўлган, ўзлигинг оғир кишан туюлган киши! Ўзлигингдан ўзингни қутқаргин, токи фано даштига шодлик билан киргайсан.

XVIII

*Лайлининг хиромон сарви гулшандан
уйи сарига юрганда Ибн Салом кўнгли
қуши у сарв томон парвоз қилгани, у
парвозда баҳор шабадаси гул япроғини
тўккандек танга сочиб умид ниҳолидан
мақсад гули очилгани ва ўша шабада
титратишидан гул юзли сарв соядек ши-
каст тупроғига йиқилгани*

Бу сўз инжуларини сочувчи ўз ноёб фикрини шундай баён қилади:

Гул танли суманбар шом пайтида боғдан уйи сари қайтар экан, ўз чехрасидан оламга гул очиб, юздаги тер билан ерга гулоб сочиб, шу гул ва гулобни намойиш этар, ишқ ўтидан юзлари жуда бошқача бўлиб кетган эди. Ҳар бир қадам босишида юзларча латофат, йўқ-йўқ, балки жаҳонга офат сочар эди. У сарв тепасида очилган гул ёки гул кўтариб келаётган сарвнинг ўзгинаси эди. Жамоли таъриф қилингандан юз мартаба ортиқ бўлса, сифатлашга сазовор бўлган юз мингча назокати бор эди. Лекин ишқ ғамидан паришон париваш уйга қайтар чоқда, араб элидаги бир бадавлат ёш йигит уни йўлда кўриб қолди. Зотида ҳеч қандай нуқсонни йўқ, соғлом бу кишини бахт Ибн Салом деб атаган эди. Унинг отлари ҳам беҳисоб, қўй сурувлари ҳам чексиз эди. Саҳрони тоғдек туялари тутиб кетган, беҳисоб мол-давлат эгаси бўлиб, ҳар қандай мушкул иш-ни осонлик билан ҳал этар эди. Ғам тунида йўл йўқотган киши тангада йўлчи юлдуз кўрса, унга не ғам. Ибн Салом Лайлини кўргач, хаста жони шавқ ўтига тушди. У Лайлига етишмоқ хаёлига ва бу ишнинг чорасига тездан киришди. Дарҳол қабиласига қайтиб бориб, бутун мол-давлатини йиғиштира бошлади. Юз хил қимматбаҳо ҳадя ва нодир туҳфаларни тайёрлаб, бир неча сўзамол, шайхсимон оқил кишиларни атрофига тўплаб, бу ҳақдаги барча орзуларини бирин-бирин сўзлаб берди. Ибн Салом ҳам мақсадини айтиб бўлди, йиғилган кишилар унинг ҳамма сўзини маъқулладилар. Совчилар бутун хазина ва тортиқларини юклаб, Лайли уйи томон равона бўлдилар. Лайлининг отаси эса, бу хушхабарни эшитгач, жуда хурсанд бўлди. У Ибн Саломни илгари ҳам барчадан яхшироқ танир эди. У — оқил ва фаросатли йигит эканини, ҳисобсиз мол ва ашёга эғалигини; Бани асад қабиласига бошлиқ бўлиб, моли Бани асад қабиласига нисбатан юз баравар кўплигини биларди. Бундай бахтга эришгани учун у Ибн Салом

меҳмонларини катта қизғинлик билан қаршилади. Меҳмонлар уни бу қадар иссиқ ва очиқ юз билан кўргач, тортинмасдан сўзлай бошладилар. Бутун қимматли тортиқларини беришгач, ундан сўнг бирин-кетин сўзга тушдилар. Ҳалимлик билан оёққа туриб, балоғат ва фасоҳат билан маъноли сўзлар сўзладилар. Лойиқ таърифларни изҳор этишгач, ўз муддаоларини билдирдилар. Мақсадларини билдиришгач, бошларини қуйи солиб жавоб кутдилар. Тингловчи уларнинг муддаоларини англаб шундай деди:

— Тангри мадад берсин. Агар у менга ўғил бўлиш тилагида экан, мен ҳам унинг отаси бўлайин. Менинг дурум унинг бошидаги тожнинг зебу зийнати бўлсин. Иншооллоҳ мартабаси ҳам баланд бўлгусидир. Лекин унинг бир оз сабр қилиши ҳам керак. Чунки гулимнинг шохи синиқроқ. Ҳали бу умид ниҳоли ёш, яъни бу қуёшим ҳали ҳилолдир. Кўнглидан дардлари кетиб, соғайсин ва ҳам бўйга етсин. Ана ўшандан кейин бу азиз фарзанд қандай орзу-ҳавасда бўлса, келсин-да, висол жомидан ичиб, сарв бўлиб гул билан қовушсин.

Барчалари умидворлик билан хурсанд бўлишиб, уйларига қараб жўнадилар.

Лайли гулшандаги гуллар ичида товланиб, боғнинг ҳар тарафини тез-тез жезар, қон тўкувчи ишқ эса, гуллар очар эди. Шу вақт гулларнинг ҳар бири роз бошлади, уларнинг ҳар биридан қон ҳиди анқирди. Яъни, улар раҳмсиз тигни қиндан суғуриб унинг кўнглини чок-чок этдилар. Ғунчадек Лайли кўнгли пора-пора бўлгач, ишқ ичида унга шундай гуллар очилди. Йўқ, йўқ, балки чамандаги дард ғунчаси чок бўларкан, олов ранг гуллар очилди. Ишқ бу қизил гулини очгач, гул барглари каби учқунлар сочди. Бу ўт билан Лайлининг жони, балки ожиз тани ҳам куйишга тушди. Ишқ ўтида куйиш етмасмидики, бунинг устига ҳажр ғамининг босқинчиси ҳам келиб етди. Жаннатга ўхшаган бўстонда фариштасиймо ошиқ — кўнгли паришон Лайли, кўзига уйқу келмай, иштаҳаси бўғилиб, шу томон йўл олган эди. Борган сари мадорсизланиб, ҳар нафасда ночорланиб борар эди. Бу можаро уни ҳам ҳаминша машғул қилар, сайр ва томошада экан, ҳар қадамда малоли ошиб кетар эди. Унинг танига иситма қасд қилиб келар, хасталик унга ҳамроҳ бўларди. Ўзларини дўст, кўмакдош ҳисоблаб келганлар унинг куйишига ишонардилар. Лекин уларнинг баъзилари унда яширин бир сир борлигини билар эдилар.

Дося билан бир неча сирдошлари унинг кўнглини овутар эдилар: Лайли ранжидан ғамгин бўлиб, дардига кўнгли берардилар. У жигари куйган доя, ҳам бир неча ғамхўр маҳрам-

ларига агар Ибн Саломнинг совчи юборганини бу ҳур фаҳмлаб қолса, кўнгли ранжир, ҳам аҳволи баттар оғирлашуви, ҳам дарди зўрайиши маълум эди. Бу аҳволни гул юзли Лайли билмасин дейишиб, ундан беҳад яширар эдилар. Қиз ишқ ўтидан ташвишли, ишқ ўти унинг ичида алангаланар эди.

Кунлардан бир кун бир неча ошна ва қариндош-уруғлари Лайлини кўришга, яна тўғрироғи, унинг ғам-кулфатларини ошириш учун келган эдилар. Жирканч, ақли паст, эсини еган, бемаъни, лақма бир кампир кўнгилсиз Лайлининг кўнглини хуш қиламан, деб сўзга тушди. Унинг сўзлари сўз эмас, жаллод тиғига ўхшар эди. У кампир, яширин тутилган ғамни ошкор этиб, орага бу мижарони солди:

— Эй сочлари юзига анбар сочган суманбар қиз, ғам емагин! Эрта-индин баданларинг соғайиб, саломатликка юз тутгач, бахтинг очилади ва бутун муродинг ҳосил бўлади. Ўзинг дунёда тенгсиз бўлганингдек, ёрликка ҳам жуда кўнгилга ёқадиган киши тўғри келди. Ой юзлилар орасида сенинг бахтинг ҳақида сўз юрибди; улар иқболнинг орзу қиладилар. Лекин уларнинг орзуси рўёбга чиқмайди, чунки бахт ҳаракат билангина қўлга кирмайди. Тангрига шукрлар бўлсинки, бахтинг очилиб, шундай ғаройиб ишлар бўлди.

У кампир юқоридаги дostonни айтганидек, Ибн Саломнинг отини ва сифатларини таърифлаб берди. Бу сўзларни эшитган Лайли нима ишлар бўлаётганини англаб олди. Бундай мусибатлар Лайли кўнглини бузиб, уни беҳуш қилиб, ўзидан кеткизиб қўйди.

Эй, ўзи кўринмай зоҳир бўлган, кўзга кўринмасдан кўнглида ҳозир бўлган! Кўнгил чироғини ёқар экансан, менинг кўзларим олдида ҳам жилва қилгин.

XIX

У мушкин оҳу овига бани Асад аҳлининг қасди маълум бўлиб қуёшнинг олтин жайрони ғарб авлоқ гўшасида сарғайиб, тиграб шафақ тўккандек у оҳунинг хилват уйда тупроқ ва қон аро изтироб чеккани; фалак золидек онаси у ишдан воқиф бўлиб, унинг ҳолига дод-фарёд солгани

Сўз булоғини қазган киши, бу чашмадан чиққан сувни шундай таради:

Олий мартабали сарв дард зўридан соядек ётар эди. У ҳушига келгач, ўзини хафа қилган ўша сўзларни яна эслади. Хафалиги дам-бадам ортар, кўнглини ундан бўшатоилмас эди. Бу кулфатлар ичида ўзини ҳалок бўлишини ва умр тўнининг чок бўлиши аниқлигини кўриб, доясига қараб шикоят қилди; юзларча ожизлик билан сўз бошлади:

— Эй аҳволим чорагари, сирларим сенга маълумдир. Сендан ҳеч сирни яширганим йўқ, бутун дардимдан хабардорсан. Шундай бир сўз эшитдимки, унинг шуъласидан димоғим куймоқда. Афтидан сен ҳам буни биласану, лекин мендан яширасан. Агар сен уни даф эта олганингда, ҳаракат қилган бўлур эдинг. Агар даф этишга қодир бўлмасанг, у чоқ сени кечиришим аниқ. Бироқ сендан илтимосим шуки, бир нафас эшик олдида пойлаб турсанг. Чунки кўнглим ғамдан бениҳоя ўксиган, ғавғолардан ҳам жуда безган. Бир лаҳзагина эл менинг олдимга кирмаса-ю, мен ўз дардларимни тортсам.

Доя қўлини кўз устига қўйиб, таъзим қилиб чиқди-да, эшикни занжирлади. У одамларга: «Уй яқинига келманг, ой кўзига уйқу келди», деди. Лайли уйни кишилардан холи кўриб, ёқасини чок-чок этиб, фарёд кўтарди. Гоҳ бахтининг кўзига, гоҳ бошига тупроқ сочди. Кўксини уриб яралади, тирноғи билан тирнаб моматалоқ қилди. Кўз ёш қатраларини сочавериб, танининг тупроғига ғам уруғларини экди. Қонли ёшлар тўкиб, юзининг саҳифаларидан боблар очди. Бало китобининг ҳар бобида ғам дарсининг ҳисоби ёзилди. Ҳасрат чапақларини уриб, жон ўртовчи фиғонлар чекарди. Унинг чеккан фиғонидан тобора иқбол ва шодлик қушлари ҳурка бошлар эдилар. Гўё қуёш чашмасига нилуфар гулини эккандек, юзига шапалоқ уриб кўкартирар эди: у юзга ёт кишининг маҳрам бўлиши сезилганидан унга мотам либосини кийдирарди.

«Эй, золим фалак! Менинг ҳолимга шикаст етказишдан муродинг нима? Сенинг қўл остингдаги ёш жонимга шикаст устига шикаст етказиб нима қилмоқчисан? Мендай ёш новдани осонгина синдирдинг, қаддимни тупроқ билан тенг қилдинг. Яна жафо тешасини тортиб, уни юз парча қилганинг нимаси?! Оғир жафони раво кўриб, зулминг билан қаддимни банд-бандидан айирдинг-ку. Уни майда-майда қилиб, бало ўтхонасига солмоғинг яна нимаси?! Мен ёш, янги ниҳол эдим, шохимда эса тиканлар, атрофимда ҳаслар ҳам йўқ эди. Яйраган шохларимда ва бошларим устида топ-тоза янги гуллар очила бошлаган; ҳали ниҳолим мева кўрмаган; баргларимга офат ели тегмаган эди. Мен кимнинг кўксига тикан урибман, қайси кўкда бош кўтардим экан? Ишқ ели билан уни букиб, даҳшатли қуюнинг билан уни яралаб, вужудини пора-пора қилиб

ташладинг. Уни титиб ташладингу, лекин бундан хурсанд ҳам бўлмадинг. Куйдириш учун ҳар бир парчасини олдинг-да, уларни ҳам дўзахига ташладинг. У хабар менга дўзах бўлди, жонимга эса ўтидан учқунлар сочилди. Йўқ, йўқ, у учқун эмас, офат яшинидир. Унга бутун олам ғарқ бўлади. Агар бу офат олови оламга туташса, унинг тутунлари фалакдан ҳам ошса, ундан менга бир учқун тегса, кул бўлишдан бошқа чора йўқ...

Айниқса, бу нотавонга туташиб, ундан жаҳонга учқунлар тушиб, ҳам дунёни оловга қориштиради, ҳам тутунлари кўкка чўзилади. Уша ўт орасида мен кучсиз ғамгин ҳам эмас, ҳашакка ўхшаган; ҳашак ҳам эмас, балки жонини ҳам кўтаришга мажоли қолмаган бир ожиз чумолиман. Шу чумолининг бошига бундай дўзах азоби тушса, эвоҳ, қандай тоқат қила олар экан? Уша дўзахга тушган чўлоқ чумоли — мен мубталоман. Эй фалак, бир чумоли нима ҳам қила оларди? Нима қилишни билармиди? Унинг қасдига жадаллаб, мингларча яшинларинг билан қасос олмоқчисан. Мен бу зайл бало тутқини, юз хил жафога мубталоман. У зор, ожиз, чорасиз Қайс менинг асиримдир. Ажабо, менинг ғамимдан нозик қилтириқ тани қандоқ экан? Ишқим ўтида ёнармикан, ҳажрим ғамига қандай чидар экан? Шавқим унинг оҳини чиқарармикан, тортган оҳи жисмини сомондек учирармикан? Сочимнинг ғамида ишқ кўргилигини тортиб, ҳар замон телбалиги қандай авж оларкин? Қоматимни деб наво тузганида, фиғони қай ҳолда юксаларкин? Жамолимни тилаб йиғлаганида, кўзларидан гул япроқларидек ёш тўқармикан? Гажакларимни эслаб, буралиб қайрилса, жисмига қандай тоблар тушаркин... Нозу карашмаларимни ўйлаганда, кўксига ниш санчилармикан? Лабларимни деб кўз ёшларини тўкканда, ўзи ҳам сувдек эриб кетармикан? Менинг оғзим ҳақида сўзлаганда, йўқлик* дунёсида йўқолармикан? Хаёли белимга тушганида, вужудининг омон қолиш эҳтимоли бормикан? Эгма қошим ғамида оҳ-воҳ тортганида қомати ёйдек эгилармикан? Фикри ёди киприкларимда бўлганида, кўнгли юзлаб тиканлар орасида қолиб, ҳоли не кечар экан? Кўзларим можаросида унинг кўзига на оқ, на қора кўринарди. Дудоқларим унинг кўз ёшларини Жайҳун қилса, кўзидан қизил майдек ёшлар оқармикан? Холим ғамини еб тўярмикан, алаmidан ўз кўз қорачиғини ўярмикан?

---

* Классик адабиётда маъшуқа оғзини кичрайтиб тасвирлаш ҳодисаси кучлидир. Оғзини пистага, мим ҳарфига, нуқтага ўхшатиш билан чекланмай, гоҳо оғзи йўқ эди деб юборар эдилар. Бу ерда йўқликка ишорадан мақсад оғиз кичиклигига ишорадир. (В. Р.)

қирғовул юришларимни ўйлаб, тузоғимга тушармикан? Ҳар кун юзларимни истаб, ҳар тун сочларимни йўқлармикан? Менинг дарду алаимни ўзига одат қилдимикан ё ҳажримдан харобмикан? Бунчалик ғаму ғуссалар устига бу воқеани ҳам эшитса нима қилар экан? Бу номуборак ишнинг бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Бутун дунё аҳли бир томон бўлсалар ҳам, бу ишга эриша олмайдилар! Лекин у машаққатлар дўсти: «Бу ишга у рози бўлган», деб ўйлайди. Ҳамма ғамга чидасам ҳам, бу ғамга ҳеч тоқат қилолмайман. Фарёдки, ўладиган ҳолатда ғамим бор, шунинг учун ўзимга мотам тутсам ажабланарли эмас».

Хилватда унинг иши шундай фарёдлардан иборат эди, онаси эса, эшикда пайт пойлаб турарди. Қизини бу бахтсизликка учраганини билган она, ғамдан изтиробга тушди. Она кечакундуз шу ой парчасининг ўй-хаёли билан бўлиб, дард ва ғамга чора излар эди.

Эй чорагар! Бу ишдан қўлингни торт, менинг дардимга чора излаш мушкул. Чора топиш умидидан чекин, билгинки, бечоралик бизга чорадир!

XX

Мажнуннинг отаси уни ишқ биёбонидан келтириб, Казба зиёратига олиб боргани ва у муножот баҳонаси билан кўнглидаги яраларни ёргани ва дуо қилмоқ оҳанги билан кўнглидаги махфий мақсадини тилидан чиқаргани ва Арафот* аҳлидан арасот** кўтаргани

Маънолар нақлгари бу нафис сўзларни шундай баён қилади:

Уша кеча Мажнун ўз уйдан ҳурккандек қочиб кетган эди. Тонг отганда, бутун қариндошлар унинг уйда йўқлигини билиб, яна дод-фарёд кўтардилар. Улар яёву отлиқ ҳар томонни қидириб, уни тополмай, хижолат чекиб қайтдилар. Ғам отасининг қаддини яна букиб, онасини мунгли ва беҳол қилиб қўйди. Ҳар иккала шўрлик турли ўйларга бордилар, лекин ўз гумонларини ўзлари рад қилдилар. Кўп гап-сўздан кейин, охири

---

* Макка шаҳри атрофидаги тоғ номи.

** Ғавго, тўполон, қиёмат.

шундай қарорга келдилар: кўрган чоралари натижа бермагач, умидни узиб, охир тангригагина ёлвориб, ҳар иккалалари ҳам йўқолган ўғилнинг топилишини ҳақдан тилаб, муҳтож кишиларни хушнуд қилиб, дард аҳлининг эса, кўнглини тинчитиб, тарки дунё қилган сўфилардан, бечоралардан Мажнун учун дуолар олсалар, бу икки бечорага худонинг раҳми келиб, уни топиб ота-онасига бергай...

Иттифоқо, ҳаж мавсуми эди, Каъбага бориш тараддудини кўрдилар. Бир неча кун ўзлари ва бегоналар ҳўб қидириб, ниҳоят Мажнунни топиб келтирдилар. Унга ҳажга бориш ниятини билдиришди; унинг кўнглига ҳам бу маъқул эди. Худди ўтти манқалга солгандек, уни кажава ичига ўтиргиздилар. Ҳамма фурсатни ғанимат билиб, Каъбага қараб равона бўлдилар. Каъбага, йўқ, йўқ, Каъбага эмас, арши аъзамга яқинлашдилар. Каъба ер устида фалакдан нишона берар ёки тупроқ устидаги осмондай эди. Каъбанинг шарофатидан ер осмонга, у ер осмоннинг устидаги аршга ўхшарди. Ер юзининг барча улуг ва кичик одамлари бу манзилга келиб, зиёрат қилдилар. Ёки у Каъба кўринишда, кўнглида тангридан бошқа ҳеч кими бўлмаган сўфига ўхшарди. Ёки ўша сўфининг чопон кийиб, ерда чўккалаб ўтирганига ўхшарди. Урнида қимирламай туриши қутб юлдузи, атрофидаги майда тошлар майда юлдузлардир. Бу қутб юлдузи эмас, балки зўр авлиёдирки, кўп авлиёлар киприклари билан унинг эшигини супурганлар. Ҳеч ким у ердан қийинчилик хашагини топмайди, чунки уларни фаришталар қанотининг шамоли учириб кетган. Фаришталар, унинг тепасида худди кечалари чарх урган кўршапалаклардек учиб юрадилар. Унинг пойдевори сўздай маҳкам, кўзга ўхшаб қора мотам либоси кийган. Унинг зиёрати элга подшоҳлик сояси каби, атрофи эса, фалакнинг саждагоҳидир.

Каъбанинг бундай салобатини кўриб, Мажнуннинг кўнглига ваҳималар тушди. Ишқ уни ташвишга солиб, ҳавас-шавқ кўнглига ўт ёқди. Кўз ёшларини ёғдириб, оҳ уриб қақиндек сакради. У Каъбанинг теварагида, ер атрофида фалак айлангандек айлана бошлади. Юзи билан тошларга зарҳал бериб, ҳалқа-ҳалқа кўз ёшларини оқизди; юзи билан у эшикни супурса, қўллари билан эшик ҳалқасини маҳкам ушлади. Ҳамма бармоқлари букилиб, бир ҳалқага неча-неча панжа тушгандек бўлди. Мурод ҳалқасининг ичига муҳаббат бармоқлари маҳкам ёпишди. Панжалари ўша ҳалқага осилганча, фарёд қила бошлади. У шундай фарёд кўтардики, унинг тутуни билан ғам лашкари тўпланди. Мажнун бу тутун билан фалак либосини ҳам Каъба тунидек қорайтириб юборди. У мотам тут-

ган кишидек фарёд кўтариб, Каъбани азахонага айлантирди. Ундан сўнг, шундай деди:

— Эй, ҳукмига ҳоким бўлган доно ва қудратли ҳаким! Эй ишқ ўтини жаҳон куйдирувчи қилган, ишқ ўти билан мендек бечоранинг ҳам жонини куйдирган! Эй, у ўтни хирмонимга, хирмон ҳам эмас, балки жоним ва танимга урган! Эй, ишқни кимсага ҳамроҳ қилиб, айрилиқ ўтини лойиқ кўрган! Эй, бировни ишққа кишанлаб, панд-насиҳатларни унга аччиқ қилган! Эй, ишқ билан унинг донгини чиқариб, болалар тошбўронига қолдирган! Эй, бировни пари чеҳра этиб, уни девонасига бемеҳр қилган! Эй, жонга ишқ оловини солиб, кўнгил садафига ишқ гавҳарини тўлдирган! Мен ишқ дардидан шикаст еб, бугун қўл-оёғи боғланган бир асир бўлиб келдим. Танимнинг ҳар бир томири ишққа банд, жонимнинг иплари эса, ишқнинг каманди бўлибди. Баданимдаги асаб ва томирларнинг бўғинлари ишқ чилвирларининг тугунларидир. Вужудимдаги чексиз доғлар ишқ ўтлари белгиларидир. Унинг ўти билан жоним ва суякларимнинг илклари тўлгандир.

Бу ишқ ўтини баён қилиш билан, ҳалокат келтирувчи ғамни ҳам аён этаман. Ишқ ғамидан қутқариб, мени шодлантир, демайман! Аксинча, бу ўтни ҳар дам кўпайтирсангу сира кам қилмасанг, дейман! Кўзимга ишқ тўтиёсини сур, юрагимга ишқ кимиёсини* ур! Кўнглим жилвагоҳи ишқ саҳнаси бўлсин, ишқ насимидан жонимни яйрат! Ишқ бўйидан нафасимни хушбўй эт, ишқ ўтидан юзимга ранг бер! «Ишқ» сўзининг «айн» ҳарфини** бўйнимга ҳалқа ва «шин»ни кўнглимга шавқ шуъласи деб кирит. «Қоф»ини менга ғам тоғи эт-да, ғамини эса кўнглимга тоғ-тоғ қилиб орт. Уч нуқтасини учқун айлаб, икки нуқтасини қаттиқ тошга айлантир. У шуълага ҳам учқун керак бўлгани каби, бу ғам тоғига ҳам тош парчалари лозим. Ўша учқунларни ҳам жонимга сол, тош парчаларини эса, бошимга ёғдир!

Эл менга юз шунча азоб берса ҳам қайтарма, минг шунча азобларга мени қондирма! Кўнглимни ғам билан тўқ этгил, раббим; ишқ ичида мени йўқ этгил, раббим!

Менга «Ишқни унутиб, Лайли ғамидан узоқлаш», деб ҳам айтадилар. Ажабо, бу нима деган сўз, тангри у кишиларни афв қилсин. Ё раббим, бу лаззатли бодани талабим жомига кўпроқ қуй! Вафо майидан менга қўша-қўша тут, токи ҳушимга ҳаргиз келмайин! Лайлининг ишқини танимда жон этиб, Лайлига бўлган ўтли эҳтиросимни юрагимда қон қил! Эй,

* К и м и ё — алхимиклар тасаввурича, мўъжизали тош.

** Ишқ сўзи эски ёзувда айн, шин ва қоф ҳарфларида ифодаланади.

тангри, Лайли дардини нажотим айла, ёдини эса ҳаётим айла! Бир лаҳза ҳам унинг хаёлини кўнглим уйдан чиқарма! Ишқ ўти бўлмаган оловни менга насиб этма! «Ёху»ларим унинг ғамидан бўлмаса, ундай оҳни мен девонанинг дамидан чиқарма! Унинг хаёлини дардимга табиб эт! Васлини жонимга насиб эт! Кўзимни Лайлидан ўзгасига туширма, унинг меҳрини менга абадий эт! Мен ҳаёт эканман, унинг ишқ савдосини танимда жондай сақла! Бу нотавон танимдан жон чиқса, унинг ёди билангина жаҳондан чиқар! Марҳумлар тирила бошласа, менинг танимни Лайли маконининг ели билан тирилтир. Абадий дўзахга тушиш менинг қисматим бўлса, уни Лайли ишқи ўтидан қизит! Манглайимда жаннатга тушиш битилган бўлса, унинг васл ҳарамини биҳиштим эт! Усиз мени бир нафас ҳам яшатма, унингсиз тирик бўлсам нобуд қил!

Бу муножот уни шундай қизитиб юбордики, атрофдаги ҳожат аҳллари ҳайрон бўлиб қолдилар. У сўйлар экан, теварагидаги ғам асирлари: «Омин!» дердилар. Бечора отаси ҳушидан кетиб, қариндош-уруғлари ҳайрон бўлиб қолдилар. Мажнуннинг бу фарёди, кўз ёши ва нолишини кўрган кишилар, унинг ишидан қўл ювдилар. У ҳам дардли йиғисини тугагач, яна ақл ва ҳушидан жудо бўлди. Охири бир неча бағри эзилганлар Мажнунни кўтариб, манзиллари талабида бўлдилар.

Ишқ ўти кўнгилни куйдирган пайтда, уни ўчириш учун сув қуйилса ёғ бўлади. Ишқни камайтиришни тилаб, ҳажни зиёрат этгач, у ишқ янада зўрайиб кетди.

Эй, саодатли Каъбанинг зиёратчиси, марҳаматингдан бебаҳра қолмайин! Дуода бизни ҳам ёд этиб, бу ишқ ўтининг шуъласини яна ҳам ошир!

XXI

Мажнуннинг ваҳшатли элдан улфатлик ипини узгани ва биёбон ваҳший ҳайвонлари билан дўстлик йўлини туггани, кийиклар билан Навфал ови оралигида қолгани; Навфалнинг висол ваъдаси сиртмоғини унинг бўйнига солгани ва кийикларни озод қилиб, уни туггани ва кўнглини овлагани

Бу ривоятни суриштирган баёнчи қиссани бундай давом эттирди:

Ҳаж зиёратидан ҳар ким ўз ватанига қараб қайта бошлади. Мажнуннинг отасини абадий ғам босиб, ўғлидан буткул

умидини узди. Мажнунни сақлаш мумкин эмаслигини ва бу йўлдаги урнишларнинг натижа бермаслигини билгач, ҳамма уруғ-аймоқлари ва отаси ҳам маъюс ҳолда жаҳонни кўз ёшлари билан тўлдириб қайтдилар. Дезона Мажнун ҳам жадал қайтиб, тоғу биёбонларни кезиб юрди. У ҳар кун бир тарафга кетиб, ҳар тун бир тоғ этагини макон тутар эди. На туришга қарори ва на юришга ихтиёри бор эди. «Лайли» деган сўздан бошқа сўз айтишга: майлсиз; тилдаги зикри ҳам Лайли, кўнглидаги фикри ҳам Лайли эди. Қаёққа боқмасин, унинг кўзига Лайли жилваланарди. Юзини хаёлида тасаввур этар, кўз олдида эса қомати гавдаланарди. Бу иккисини у гўё сарв устидаги гул деб тасаввур қиларди. Мажнун ҳам сарв олди-га бошини кўяр, ҳам гул учун кўз ёши тўқарди.

У Лайли хаёлида ўйга чўмиб, юзларча дурдона байт ва ғазаллар айтар, уларнинг қофияси Лайлининг сифати бўлса, барча радифлари унинг исмидан иборат эди. Ғамгин ва шод кишилар унинг ғазалларини юз завқ ва севинчга тўлиб ёд олардилар. Байтларининг мазмуни оловли, назми димоғдан тутун чиқарар эди. Унинг ҳар бир сўзи ичига шавқ ҳарфлари яширинган, ҳар ҳарфида ишқ сирлари сингдирилганди.

Мажнун назмлардан наво тузиб, эл орасига ҳай-ҳуй соларди. Сўлгинларга жон киргизиб, маъюсларни ошиқи зор этарди. У ҳушига келганда тоза дур сингари байтлар айтар, аммо ҳушидан кетганида телбалардек беҳуда сўзлар айтиш унинг одати эди. Элнинг сўзига тушунмас ва ўзи ҳам нима деганини билмас эди. Кўнгли жунун ғамида қолиб куйганидан, ўзи турли ҳолатларга тушарди. Бир нафас ҳам ҳуши ўзига келмас, саҳро ваҳшийлари каби хуруш қила бошларди. На йиғисиди ғазаб кўринарди, на кулишида сабаб. Юзлари шапалоқ зарбидан кўкарган, аъзосида руҳдан асар қолмаганди. Гоҳо бу ҳолатидан ўзи ҳам ваҳимага тушиб, «Лоҳавла» дуосини ўқир эди. Бу қўрқув изларини қўрқмас ишқ кўнглидан дарҳол ювиб, топ-тоза қиларди. Овози тоғларда сабодек таралар, тани эса қумдаги қуруқ гиёҳдек бўлиб қолган эди. Ёш болалардек фарёд кўтариб йиғлар, лекин ота-онасини эсламасди. Балони ёру ошно қилиб, ёру ошнони соғинмас эди. Ичмоқ ва емоқни ҳам унутиб, ғамдан озиқланар, жафо майини ичарди. У кўз ёшларидек тинмас, жайрон каби одамлардан ҳуркиб қочарди. У нафс итлигидан кечиб, даштдаги кийиклар билан улфатлашди. У қайси қумга қадам босмасин, бир дашт кийиғи унга эргашар эди. Чор атрофини кийиклар ўраб олишар, бу бўлса ўртада чўпондек юрарди. Баъзиларнинг пешонасини ўлар, баъзиларининг сағрисини силарди. Ҳар томонда қўриқчи итдек, йўқ-йўқ, янглишдим, чўпон итдек бўрилар кезар; уларнинг

йўли бу даштга тушганида фиғону зорлари кўкка етгудек улишарди...

Араб мамлакатида нодир, тиг ва ўқ отмоққа моҳир бўлган Навфал исмли бир баҳодир бор эди. Араблар орасида яхшилик билан довруқ таратган бўлиб, бу ерлар ҳам унга қарарди. Навфал ўша кунни катта ҳавас билан овга чиқиш тараддудини кўрган; барча қабилалардан кишилар тўплаб, саҳрога от сурган эди. Мажнун бир пайт овчилар қуршовида қолди, унинг атрофига кийиклар ғуж бўлди. Кийиклар Навфал йигитларини кўриб, тўш-тўшдан Мажнун томонга югурдилар. Улар Мажнунга ялиниб, иложи борича унинг паноҳига сиғиндилар. Навфал ғайри табиий бу ҳолни кўргач, ҳайратда қолиб, мадори кетди. У йигитларидан сўради: «Бу ғаройиб, кўнглимга ваҳм солаётган манзарани сиз ҳам кўряпсизми ё йўқми ёки менинг кўзимга шундай бўлиб кўриняптими?»

У кишиларнинг баъзилари Мажнун ишидан тўла воқиф эдилар. Улар Навфалга Мажнун ҳикоясини бошдан-оёқ сўзлаб бердилар. Навфал ҳам бир вақтлар ишқ можаросини бошидан кечирган ва ғам даштида югурган эди. У бу воқеадан хабардор бўлгач, қақшаб йиғлади ва ов қилишдан воз кечди.

У деди: «Ишқ — гавҳар, у кўз қамаштирувчи порлоқ нур. Ишқ кимни ғамга солса, унинг қалбини кирдан пок этади. Шунинг учун ҳам одам билан дўстлашмайдиган ёввойи ҳайвонлар унингсиз саҳрода ором ололмайдилар. Ишқ унинг вужудини шундай эритибдики, унинг инсонлиги шунчалик йўқолибдики, ваҳшийлар ундан қўрқмайдилар. Чунки ундан инсонлик кетганида, ваҳшат ҳам кетади».

Навфал кийикларга озор беришдан воз кечиб, йигитларга:

— Ўқ-ёйни ташланг! Итлингизни дарҳол йўқотинг, итларингизни эса маҳкам боғланг! — деди.

Одамларига шундай деб буюриб, отдан тушди ва Мажнун тарафга қараб юрди. Мажнун Навфални қадрдонсимон кўриб, келганига хурсанд бўлди. Навфални кўриб, ҳалиги ёввойи ва хонаки ҳайвонлар қочсалар-да, ҳуркак Мажнун қочмади. Навфал бориб салом берди, Мажнун унга эҳтиром кўрсатди. Мажнун деди:

— Эй муборак сиймо, чеҳрангда поклик нурини кўраман. Юзингда меҳр балқийди, эгнингда вафо нури жилваланади. Сен бутун мақсадларингга эришгансан. Лекин бир нарса қизиқ кўриндики, ғофил кишилар каби ўқ отиб, ов гўшти билан қорин тўйғазиш истагига тушибсан. Нафс севинчи учун шунча элни бошлаб, қон тўкишга кўнглинг майл этади. Бу озуққа эҳтиёжманд эмассан-ку? Нечун уларга озор берасан? Шундай зулм билан уларни овқат қилишни сен ўзингга раво кўрасан-

ми? Агар оёгингга тикан санчилса, оёгинг учун кўнглинг эзилди-ку. Зулм ёйини тўғрилаб, ўқ отиб, жониворларни уришдан нима фойда?! Ҳақ буларга ҳам жон бериб, ҳаётнинг гўзал нишонларини бағишлади. Энди бу ҳуркак ожизларнинг жонидан кеч, бу беғуноҳ галанинг қонини тўкма!

Навфал Мажнуннинг бундай дур сочувчи сўзларини эшитиб, унинг олдида бош эгиб, ер ўпди ва деди:

— Эй фариштага ўхшаб, сифатинг одамга ўхшамаган! Бу сўзларингдан муродинг нималигини билдим; ҳар нима деган бўлсанг, барини қабул қилдим. Ё ҳуркак кийик сурувига урадиган қилич ва ўқларни ўз жонимга раво кўрайин. Энди сен ҳикояларингни айтиб бердинг, мендан ҳам бир ҳикоя эшит.

Мажнун унга қулоқ солиб: «Эй соҳибжамол, айтгин», деди.

Навфал деди:

— Бу қўрқоқ ҳайвонларни азоблама, деб менга тўғри йўл кўрсатдинг. Бу сўзларинг ҳаловатини билдим; уларга бўлган адоватни тарк қилдим. Сен элдан айрилиб, булар билан ошна бўлибсан. Эл билан ортиқ улфатчилигинг йўқ; бу ахир одатга хилоф иш-ку? Инсон ақл чироғи, қолаверса бутун коинот кўзининг нуридир. Одамлардан қочиб, ҳайвонлар билан улфатдош бўлишинг ақл олдида сабабсиз кўринди; бу ҳолат менга жуда қизиқ туюлди. Менга бир гул юзли бунинг юрагига иштиёқ солган, деб айтдилар. Агар шундай ҳодиса юз берган бўлса ва бу ишнинг сабаби шу бўлса, бу ҳуркак ҳайвонлардан қутулиб, мен билан кезиб, кунларингни шод кечир. Бу ерда зору мубтало бўлиб, ҳам тузоғига илинган экансан, мен қўлимдан келганча уриниб, уни сенга ёстиқдош қилайин. Агар пулу молга кўнмаса, аскар кучи билан ҳал этайин. Ё тухфа-тортиқ ва яхшилиқ билан, бунга кўнмаса, роса зарб-зўрлик билан ишни тўғрилай. Агар фалак менга мадад берса, бу иш қайси йўл билан ҳам бўлса, бу чигал тугунлардан сени қутқариб, муродмақсадингга етказай. Агар унга муяссар бўлинмаса, унинг ўрнига бошқаси ҳам бор: сени ўзимга фарзанд этайин, миннатингни кўзим устига қўяйин. Лекин сен бу ҳайвонлардан узоқлашиб, мен билан бирга бўл. Одам билан ҳайвонларнинг жинсдошлиги оз, фақат одам билан одам ҳамжинсдир. Агар мақсадинг ёрга етишмоқ бўлса, ғайрат керак.

Мажнун висол сўзини эшитгач, шавқи бурунгидан ҳам зиёд бўлди. Шодлигидан беҳол бўлди, беҳолликдан эса, тили сўзга келмай қолди. Юз ҳаракат билан кўзида ёш, оғзида табассум билан деди:

— Сенинг айтган ҳамма сўзларингга жавобим бор эди. Висол сўзини айтишинг билан ўзимни унутдим, уларнинг

барчасидан йироқлашдим. Бу берган ваъдаларингга вафо қилмасанг ҳам, юзим кўк отингнинг туёғи бўлсин, бошим отингнинг оёғи бўлсин.

Икки томон шундай меҳрибончилик билан қизгин қадрдонлашдилар. Буларнинг қадрдонлиги кўп хурсандчиликка сабаб бўлди. Навфал висолдан хушхабар бериб, Мажнунни ўз уйига олиб кетди.

Эй, айрилиқда жисми нотавон бўлган одам, жонинг васлнинг хушхабарларини топди! Ёрга етиш гарчи мушкул иш бўлса ҳам, ҳар ҳолда бу хушхабар яхшидир.

XXII

Навфалнинг Лайли гавҳарини Мажнун шодаси тизимига тизиш учун гавҳардек сўзларни назм ипига тизиб Лайли отасига юборгани; унинг сўз гавҳарини синдириб, алоқа ипини узгани; Навфал лашкар тортиб, у ҳам адоват қўшинини тузгани ва ўч майдонига от суриб дов тилашганлари; фалак тадбири билан бир-бирига баравар келмоқлари ва хилват жойларни истеҳком қилиб тушганлари

Бу даштни босиб ўтган сайёҳ шундай афсона сўзлади:

Навфал билан Мажнун бир-бирларига ёр бўлиб уйга равона бўлдилар. Навфал ҳар қандай мушкул иш тушса, тўғри кенгаш берувчи бир неча доно кишиларни уйига чорлади. Бўлган ҳодисани бирма-бир айтиб, уларни Лайлининг отасиникига жўнатди. Лайли отасига юборилган дарак шундай эди:

«Эй, бахт ва толенинг ўйноқи отини ром қилган! Араблар ичيدا мислсиз ва илму ҳунарлари эл оғзига кўчиб, шуҳрат топган Қайс Лайлига пок ишқ боғлаб, унинг орзусида юрган эмиш. Унинг ҳаддан зиёд ҳаё ва хижолати ўз дардини айтишга қўймаганидан, у қавм-қариндошларини унутиб, ишқ кўйида даштни ўзига макон қилган эмиш. Ишқда шундай шайдо эканки, эл уни «Мажнун» дер эмиш. У сенинг қабилангда ўқиб, оламдаги бутун илму ҳунарни ўрганган эмиш. Ўзинг ҳам унинг ишларидан хабардор бўлиб, доим уни мақтар экансан.

Унинг ишққа мубтало бўлганини кўрган отаси нима фикр қилди экан? У сенинг фарзандинг бўлмаса ҳам фарзандингга

монанд эди-ку? Сен яна кишилардан унинг аҳволини сўрамасдан, бепарволик қилиб, уни ғамга асир этибсан; у бўлса гоҳ дашт, гоҳ тоғларга чиқиб кетибди. Ахир мурувват, одамгарчилик ва саховат ҳам шунақа бўладими?

Ўтган ишга пушаймон қилмаслик керак, чунки у энди қайтиб келмайди. Мен даштда кезиб, уни топдим-да, ўзим билан уйимга олиб келдим. Уни ўзимга дўст ва фарзанд этдим. Унинг аввалги комил ақл-ҳуши ўзига келди.

Энди илтимос ва талабим шуки, икковининг никоҳини қилиб, тўйини ўтказсак. Расм-одатларни кўз устига қўйиб, маҳрига жонни тиксак. Тож устида дур — ҳар қандай нуқсондан холи. Унинг ёнида лаъл бўлса, яна ҳам яхши. Агар бу ишдан бўйин товласанг, кўнгил қолишдан қўрқшинг керак».

Навфал шу сўзларни тушунтириб, кўп тортиқлар билан элчиларни жўнатди. Лайлининг отаси бундан огоҳ бўлгач, яқин кишиларини тўплаб, кўнгилдагидек маслаҳат қилди. Хабар элтувчиларни ҳурмат билан қарши олди. Улар Навфалнинг юборган дарагини айтишди. Бу хабар Лайли отасининг қулоғига ғоят қаттиқ текканидан ғазабидан бениҳоя тўлғонди. Ранжиб, шундай сўз бошлади:

— Тақдири азал шундай экан. Бу Чин санами ва Фархор* оғи боғимнинг гулими, тиканими, ҳар ҳолда ўзга бир киши унинг маҳбуби ва дўсти бўлиб, унга насиб этади. Алқисса тақдир уни бошқа бировга раво кўрди. Борди-ю, бундай бўлмаганда ҳам, менинг Навфал сўзига итоат этиб, амр қилган ишини бажаришга унча зарурат йўқ. Айниқса сўзининг бир қисмини умидворлик билан, бир қисмини ваҳима билан тўлдириб, умид билан кўнглимни ҳурсанд қилмоқчи-ю, ваҳимаси билан хотиримни паришон қилмоқчи бўлгани-я! Ҳисобсиз кишиларни ўзига асир этган у ой, ҳозир бировга номзод этилган. Агар у айтган сўзидан пушаймонлик тортса, у нари-ю, биз бери — тинч қолаверамиз. Агар борди-ю, у бу сўзларимдан қаноатланмаса, лутф кўрғазадими ёки қасд оладими ихтиёри: лутф кўрсатса хотиржам ўтирармиз, ўч олмоқчи бўлса ҳам тайёрмиз. У мабодо бизни «ўчимдан қўрқади» деб ўйламасин. У уруш очса, биз юриш бошлаймиз, юриш бошласа — уруш очамиз!

Гапини шу жойда тугатгач: «Боринг, сўзим шу эди», деди. Келган кишилар хижолат тортиб, Навфалга Лайли отасидан малоллик хабарини етказдилар. Навфалга бу қисса маълум бўлгач, бу хабардан жуда ғамга ботди. Мажнунга ваъда берган

---

* Қадимда гўзал қизлари билан машҳур бўлган Ўрта Осиёдаги шаҳар.

чоғида шундай бўлишини билган эди. Бутун қабилалардан одамлар тўплаб, дарҳол урушга майл этди. Мажнунни ҳам ўз ёнига олиб, у ўтти шамолдек чопқир отга миндирди. Унга яхши тўнлар кийгизиб, бошига салла ўратди.

Лекин Мажнун бу ишларнинг тағига етолмай, гоҳ нола қилар, гоҳ оҳ тортар эди. От қаёққа борса ҳам индамас, тўхта-са юришга қистамайди. Тайёр қилинган каллакесар аскарларнинг ҳаммаси ҳам қонга ташна эдилар. Мажнуннинг ишини ҳал қилиш учун Навфал бутун кучни Лайли қабиласига сурди. Улар ҳам бу воқеадан хабардор бўлишгач, дарҳол қаршилик кўрсатишга қарор қилишди. Ҳар томонга одам чоптириб, эл тўпладилар, ғазаб билан маҳкам бел боғладилар. Уша ондаёқ душман билан юзма-юз бўлиб, ғайрат билан саф тортдилар. Буларнинг бундай қаҳр ва ғазабларини фалак ҳам англаб ҳар дам офаринлар ўқиди.

Навфалнинг аскарлари ҳам саф чекиб, маст туялар каби оғзидан кўпиклар сочарди. Бу икки қон тўкувчи қўшин, шу тарзда даҳшат билан ўлим бозорини қизитиш учун бир-бирларига яқинлашдилар. Отлар шамоли жанг майдонини супуриб, шафқат ва марҳамат гиёҳларини совурди. Худди баҳор ёмғири қўйгандек, майдонга ўқлар ёғилди. Даштдаги барча от ва туялар ҳам қуюн каби тўс-тўполон ичида қолди. Айлантриб урилган найзалар боши янчилган илон каби буралиб кўринарди. Найзаларнинг дастаси офтоб доирасидек эгилиб кетди. Учи бўлса, тол баргидек эди. Кескир қиличлар элни ҳалок этар, устарадек бош олар. Бу ўткир қиличлар покидек тез бўлиб, соч ўрнига бош қирқар эди. Уқ қушлари ҳавога учиб, балога йўл кўрсатиб борар эди. Уқ қушлари қанотини ёзганда, ёвнинг танидан ҳаёти учиб кетар эди. Кўкка қараб учган камон ўқлари бахтсизлик келтирувчи юзларча юлдузлардек барчани ўлдирад эди. Ҳар танага ажал ўтини ёққанда умр юлдузи бардош беролмай ботар эди. Ҳар томондан кўтарилган учар юлдузга ўхшаган ёлқинли қилич ва ханжарлар зарб билан урилар. Бу қилич ва ханжарлар совут кўйлақлардан худди ҳарир шоҳидан ўтган игналардай ўтарди. Ханжар доимо ўзини тилга ўхшатса-да, қон тўкиш уни қизил тилга айлантиради. Унинг иши доимо эл бағрини тешиб, ярадор қилмоқ ва зиён етказмоқдир. Гурзи халқнинг бошини чақади, ҳар вақт элнинг миясида ўшанинг ғавғоси. Ногоҳ у бошга тушса, бош косалари унинг ғилофи бўлар эди. Қўшин булути наъра тортиб кирди; бу булутнинг чақмоғи эса кескир тиглар эди. У бало булут бўлса, бу офат чақмоғидир; бутун олам шуглардан офатга ғарқ бўлади. Шамол булутларни ҳайдаганидек, буларни остларидаги ваҳшатли отлар суришарди. Тезликда яшиндек,

қайтишда эса, отлари чақиндек ялтирайди. Отлиқлар жанг кундаги Рустамдек ўлдиришга киришганлар. Ҳар бир мутаассиб араб душманлик ўтини қизитиб, ўч шуъласини равшан ёндирган. Унинг алангаси кўкка туташ; дарё суви ҳам уни пасайтиролмас эди. Мана шу зайлдаги икки қотил қўшин бири-бирига дуч келди. Навфал аскарлари кўпроқ ва қаҳрининг ўти жуда ёлқинлироқ эди.

Душманлари бу шуъла иссиқлигини кўриб, ярашиш йўлини истардилар. Бу ишдан элга офат қўрқинчи бўлгани учун, бир бирларига тездан мойил бўлдилар. Уша кун кун кеч бўлиб, бирор томонга шикаст ҳам етмади. Навфал ҳам хурсандчилик билан қайтиб, аскарларини маҳкам бир жойга туширди.

Ҳар икки қўшин тинчланди, улар орасидаги адоват ҳам тўхтади. Қоронғулик қўшини соя солгач, юлдузлар шу қўшиннинг қузатувчиси бўлиб чиқа бошладилар. Чин шоҳи — қуёш ўз тахтини тарк этди. Ер юзини эса қоронғулик босди. Ҳар икки томоннинг келишуви маълум бўлди ва бир қарорга келдилар. Қузатувчилар: «Эртага нима бўлар экан?» деб айланиб юрар эдилар.

Эй, ишқ элининг қиличбозлари, менга ҳам ҳам қўшинининг зўри тушди. Менга май тут, бир нафас хурсанд бўлайинда, у қўшин томон бош яланг чопайин.

XXIII

Лайлининг отаси ўз кишиларини Навфал лашкари қошида кучсиз кўриб, душманга торган тигини ўз жигарига урмоқчи бўлгани; яъни Лайли қонини оқизай дегани; у қуёшни Мажнун тушида кўриб, ботишдан сақлагани ва мотамзада тундек Навфал олдида кўз ёшлари юлдузларини оқизгани ва Навфалнинг ўти пасайиб қайтгани

Тил найзаларини узатган ёзувчи, қалам жиловини шундай бурди:

Уша кун уруш тўхтатилгач, аскарлар бир жойга қўниб, ётишга тутиндилар. Душмани урушқоқ Навфалнинг ғолиб ке-

лишидан ваҳимага тушар эди. Лайлининг отаси ўз элининг кучсизлигини кўриб, чора ахтариш учун белини маҳкам боғлади. Тездан ўз уруғининг бошлиқларини чақириб, улар билан кенгаш ясади. Кўп гап-сўзлар билан бу можаро жуда чўзилди. Охири гапни қисқа қилиб, бундай деди:

— Худо кўрсатмасин, бизнинг одамлар қочиб, Навфалга фатҳ кўмак бериб, у саройимга от солдирса, амирлардек ҳукмини юргизиб, Лайлини асир этиб, қўлга олади. Бундай ачинарли ҳол қабилам бошига тушаркан, ору номусим қаро ер билан яксон бўлади. У вақтда ишим бир бало бўлиб ё ўлишга, ё ватандан кетишга тўғри келади. У чоқ араблар ичида бош кўтаргандан кўра, қаро ерга кирмоқ афзалроқ бўлади. Бундай кўнгилсиз, аянч аҳволга тушгандан кўра, шундай фикрни қилмоқ яхшироқдир: эртага Лайлини топиб, бир дамда ишини тамомлай; ўқ игнаси билан либосини тикиб, ханжар сувида хиносини эзайин. Унинг ниҳол қаддини тупроққа кўмайин-да, ҳилолдек қошини ерга киргизай! Гарчи у кўзимнинг чироғи бўлиб, жоним гуркираган боғи бўлса ҳам, офат елидан чироғим ўчиб, боғим хазон ва торож этилса, душман мақсадига етиб, номусим барбод бўлгандан кўра, бу яхшироқ!

У шундай деб сўзини тамомлагач, барчалари таҳсин айтишиб, хурсанд бўлдилар. Навфалнинг қўли баланд келган эди. Аскарлари ҳам ғолиб бўлиб чиқишга ишонган; кўнгиллари кўтарилган эди.

Мажнун эса, ажойиб бир ҳолда қолиб, гоҳ завққа тўлар, гоҳ мусибат тортар эди. У ёрнинг васлини эслаб, кўнгли умидворлик билан шодланар эди. Лекин ёри томонининг мағлуб бўлиши унинг кўнглини тобора бузар эди. Ошиқлик иши ожизлик, кулфат чоғига бош тубан тушишдан иборатдир.

Бу қайғулар бедил Мажнунни талвасага туширгач, бахт келиб унинг кўзига уйқу солди. У тушида нигори зебони бошдан оёғигача ғоят ҳарир ипак кийимларга ўралган ҳолда келаётганини кўрди. Йўқ, у нигори эмас, гул юзли сарв, сарв ҳам эмас, гул ҳам эмас, балки қуёшнинг ҳам рашкини келтирувчи париваш эди. У кўз чашмасининг беғубор суви эди. Жон гулшанида етилган ниҳолга ўхшар эди. Латофат саҳросининг лоласи, йўқ, балки хуш исли кийигидир. Малоҳат дарёсининг гавҳари, гавҳар ҳам эмас, балки қуёшнинг аксидир. Кўз кора-чиғидек кўнгилга ёқимлидирки, доимо ёши тўкилар. Ҳажр ўтида оламни ёндирувчи бир шамъдирки, ҳамма вақт иши куйиш ва ёнишдан иборат. Кўз ёшини яширган тонга ўхшашдирки, меҳр гулидан дам ураб. Унинг сабрини кўз ёшининг сели оқизган, яъни у ою куннинг рашкини келтирган Лайли

өди. Унинг оғзида иштиёқ оқи, товушида фироқ ноласи бор өди.

Лайли яқинлашгач, алифдек қоматини эгиб, дол қилиб, дарҳол Мажнун оёғини ўпди. Сўнгра қучоқлашга мойил бўлиб, қўлини Мажнуннинг бўйнига солди. Деди: «Эй жондан азиз дўстим, йўқ-йўқ, балки абадий қадрдоним. Сенинг ишқингдан отам мени ажратмоқчи бўлди, барча эл ҳам у билан иттифоқ бўлиб, эртага мени ўлдирмоқчи ва қоним билан ерни бўямоқчилар. Қуёшимга завол келтириб, қонимни эса шафақ мисол қилмоқчилар. Қоним билан қуёшим шафақранг бўлса, мени ерга кўмадилар. Сенинг ишқингда қурбон бўлиш менинг мақсадим эди. Даврон мақсадимга етказди. Барча истакларимни муҳайё қилди. Ишқингда ҳарна орзу қилган бўлсам, ҳаммасига ҳам эришдим. Менинг олдимга ажаб йўл тўғри келди, энди сен яхши қол ва омон бўл!»

Шу сўзлар билан кўзидан дарёдек ёш оқизиб, девонаси билан видолашди. У ой Мажнунга бу сўзларни айтгач, Мажнун ҳам «Вой!» деб сесканди. Бу товушдан эл кўзидан уйқу ўчиб: «Нима бўлди экан?» деб, ҳайратга тушдилар. Мажнун мотамзадалар каби ҳўнграб, кўз ёшларидек Навфал томон югурди. Етгач ер ўпиб, сўзга тушди:

— Эй душманига ғолиб келиб, устунлик қозонган, тангри ҳаққи, ортиқ тиғ тортмагин. Ўч ва урушни бас қил! Тиғинг кўнгилни тешиб, унинг уруши эса, жонимга қасд этади. Эртага яна уруш бошлама, ҳаётим пайвандини узмагин ахир! Ўч ёйини қўлингдан йўқот, токи жонимга ўқ тегмасин!

Навфал бу ишнинг одатга хилоф эканини билиб, ҳайратга тушиб суриштирди. Мажнун ўз аҳволини билдиргач, Навфал эшитиб ғамга тушди. «Бу воқеа балки чиндир: Мажнуннинг туши шубҳасиз тўғридир», деб ўйлади. Навфал Мажнун кўнглининг поклигини, балки ойнаи жаҳоннамо эканлигини англаган эди. У ойнаи жаҳоннамода фақат тўғрилиқ жамолининг жилвасигина кўринади.

Араб туни мусофирларча отларини хайлхоналарга туширди. Кўк сабззорига юлдузлар гўзали, яъни қуёш бемалол чодирини тикди. Бу хабарни эшитган барча эл, унинг сўзини маъқул, деб билдилар. У санамга зиён-заҳмат етмасин, деб Навфал ўз саройига тезликда жўнаб кетди. Мажнун ҳам дашт томон жўнади. Уруш зафари ҳам яқинлашган эди.

Эй менинг яқин ҳамдамим! Юз минг офаринларга сазоворсан. Агар мени бошинг ҳаққи учун шу ғамлардан қутқариб, севинтирсанг, банданг бўлар эдим.

XXIV

Мажнуннинг Навфалдан айрилгани ва елоёқ отини шамолдек суриб, биёбонга йўл олгани; Зайдга йўлиқиб, аҳволини маълум қилгани ва унга етган бедобликдан бунинг ҳам кўнглига алам етгани; унга таскин бермоқ учун ўзининг ҳамма нарсасини топшириб, Лайли қабиласи кўчган ерга кетгани

Бу саҳифаларга нақш берувчи наққош сўзни бундай ёзади: Вафодор Навфал қайтиб кетгандан сўнг, Лайлининг эли ўйга тушиб қолди. Чунки Навфалнинг бу иши уларга қизиқ туюлди. Қайтишининг сабабини билолмадилар. «У ҳийла қилаётир. Бизни ғафлатда қолдириб бошимизга етади», деган ваҳимага тушдилар. Ҳажга кетаётган кўчли карвонлардек, улар ҳам даштдан кўча бошладилар. Бутун мол-давлатларини ортишиб, бошқа бир манзилга жойлашдилар.

У толеи баланд, душманига ғолиб келган, бахтининг шамъи ўта шуълаланган, уй ва рўзгорларини куйдирган, иқбол оти чақонлик билан сакраган, лекин ўзини тупроққа ташлаган бахтининг чаманида битган гул ҳидидан бошига дардлар йиғилган; яъни кўнгли ҳурккан Мажнун оромсиз кетиб борар эди. Ногоҳ замонасидан бахтсизликка учраган бир дардмандга йўлиқди. Мажнун унинг юзида ғам белгиларини кўргач, қайғуга тушиб сўради:

— Фалак бошингга нималар солди? Сени ким бундай мушкул аҳволга мубтало қилди? Нима учун сен мендек ғамга ботгансан, худо ҳаққи, аҳволингга нима бўлди? Айт!

У, дард билан тўлган ғамгин киши, оқ тортиб, бундай деди:

— Эй жўмард! Мен араблар ичида хўрланган, бедавлат бир бахти қаро одамман. Менинг ожиз ва бенаволигим шу даражадаки, кунларимни тиланчилик билан ўтказаман. Лайли саройи — менинг паноҳим. Ҳай тупроғи эса — менинг суянчигимдир. У қабила одамлари мени «Зайд» деб чақирадилар. Узим эса аёлманд бир кишиман. Шу вақт Навфал деган жафокор, Мажнунга дўст бўлиб, унинг хизматини бажариб, яраш йўлини тўсди-да, Лайли элига қўшин тортди. Орада ҳеч иш бўлмай, яна манзилига қайтди. Лайли эли эса, Навфални, элни огоҳлантирмасдан, ғафлатда қолдириб, ногоҳ етиб келарда, яна истаганича ўлдирар, ёндирар, деб ваҳимага тушди-

лар. Иш қўлдан кетгандан кейин юз тадбир қилсанг ҳам фойда бермайди.

Душман олдида шодлик қилиш журъатдандир. Шундай бўлса ҳам эҳтиёт бўлмоқ керак. Бу сўзга маҳлиё бўлишиб, халқни бир пана жойга кўчиришга тушдилар. Қабила аҳли кечаси йўлга тушдилар, тун эса, оламга зулмат сочар эди. Мен эсам кўчувчи элдан кўзимни олдим, натижада кўз очиб-юм-гунча адашиб қолдим. Улар манзилга жойланибдилар; мен эса бошқа томонга кетибман. Қуёш тонг йўлини ёритган чоғда, икки туя минган киши йўлимни тўсди. Навфал қўшинларини тарқатиб юборганидан сўнг, булар ҳам ўз уйларига қайтиб кетишаётган экан. Улардан бирор пана ерга қочиб қутулмоқ менга қийин эди. Халтамда бўлган озиқ-овқатларимни ва икки-уч танга пулимни ҳам, бошқа бор-йўгимни ҳам тортиб олдилар. Буниси ҳам унчалик эмас эди-я, улар мени қамчиладилар! «Пулингни нима қилдинг, айт, кўмган жойингни кўрсат!» деб урдилар. Баданларимни тилка-тилка қилиб юбордилар. Охири ҳеч нарса тополмагач, мени қўйиб, улар ўз йўлларига жўнадилар. Мен эса фурсатни ғанимат билиб бу тарафга юришга ошиқдим; энди эса, сенга йўлиқдим. Сен ҳам агар ўшалардан бўлиб, саҳрода одам таловчилардан бўлсанг, кисамда пулдан дарак ҳам йўқ; керак бўлса фақат нақд жоним бор.

Мажнун бу можарони эшитиб, отдан тушиб, уни қучоқлади. Йиғлаб, деди:

— Эй мажруҳ дўст! Сенга жонимни фидо қилсам бўлмай-дими? Жоним баданингга шифо бўлсин. Бошим қадамингга фидо бўлсин. Навфал эли томонидан шундай ҳодисалар қилиниб, бунга сабабчи Мажнун бўлса, ўша сен айтган бахти қаро Мажнун мен бўламан; қўлингга тиг ол-да, кўнглинг тилаганини қил. Жисмимни истаганингча яралаб, кўнглимни ҳам пора-пора эт. Бу ишдан кўрқма; мен хижолатдаман, ҳар нарса қилсанг ҳам розиман. Олам элидан номусга қоламан деб мени ўлдирмасанг, ўғирлатган пуллариנג эвазига отимни ол, олдирган нарсаларинг ўрнига, мана бу нарсаларимни ол,— деб барча кийган кийимларини ечди. Ва ҳаммасини унинг олдига қўйди; учқур отини, қалқон, қилич ва ўқ-ёйини ҳам унинг олдига қўйди. Сўнг, унинг кўнглини кўтариб ва кечиримлар сўраб, оёғини ўпди. Деди:

— Агар қайтишингда, яна Лайли саройинга борсанг, саломимни етказгин, деб қайси тил билан айтайин; ёхуд шундай-шундай хабаримни айт, деб қандай айта оламан. Мен шундай қаттиқ хижолатда ва шу даражада қийин аҳволда қолдимки, буни сўз билан айтиш эмас, ҳатто ўйлаш ҳам мумкин эмас.

Бу бало даштида сен йўл кўрсатувчи бўлдинг, сенга шундай илтимосларим бор: Ёр қабиласини излаб қайси томонга кетган бўлса ҳам етиб олгин, у макондан ҳаргиз юзингни ўгирма; бошингни ҳам у остонадан олма. Жисмингни унинг эшигида гард этиб, шукронасига жонингни ҳам садақа қил. Жон беришга кўнглинг кўнмаса, менда жон билан кўнгил бор. Ҳар иккисини сенга топшириб, танимни тупроққа яширайин. Сен эса, жонимни эшиги тагида топта, кўнглимни итининг олдига ташла!

Бу сўзлар Мажнуннинг ўзини ҳаяжонга солиб, эшитувчини ҳайратда қолдирди. Зайд Мажнунни таниб, унинг сўзларини англагач, ер ўпиб, ҳурмат қилди. Деди:

— Эй ишқ оятига сингиб кетган замонанинг ягонаси! У ҳажр тунининг умид тонги, йўқ, балки абадий қуёши, жамоли саодат осмонидан чиқадиган, покизалик пардалари юзига ниқоб бўлган Лайли, сенинг ғамингда шундай нотавонки, сўзи элга дostonдир. Оғзида сенинг сифатларинг, кўнглида эса хаёлинг жилваланади. Сен бирор нарса десанг, мен унга етказиб, хабарингни айтсам. Бу хушхабар унга жондан ҳам ортиқ бўлажак, балки нима деганимдан ортиқ бўлиб тушар. Менга раҳминг келиб, шунчалик нарсаларни бағишладинг. Унга мен сенинг хабарингни етказсам, у ҳам менга икки шунча нарсалар беради. Айтган сўзларингни унга етказаман, агар буюрса, жавобини ҳам келтираман. Икки дилором ҳам муродига етади ва ўртада мен ҳам мақсадимга етишаман.

Мажнун деди:

— Эй, менинг айрилмас дўстим! Жон бағишловчи нафасинг яраларимга малҳамдир. Унинг ҳижрони менинг тилимни дол этиб, сўзлашни ҳам маҳол қилиб қўйган. Ниҳоят менинг ишимни сўрадинг, аҳволимнинг қандай эканлигини ўзинг кўрдинг. Мен бир дардманд, жудолик дардига тушганлигимни ва ким эканлигимни билдинг. Сен шундай дўстлик қилаётирсан, ҳар нарса десанг ҳам ўзинг биласан! Энди вафо расми сенинг шиоринг бўлсин! Бор энди, худо ёринг бўлсин!

Зайд худди фалакнинг учар отига мингандек, учар юлдузга ўхшаш отини сурди. Зайд тездан қабила томон от чоптирди. Мажнун ҳам қайтиб кетди. Мажнун жон-жаҳди билан Лайли қабиласи кўчиб кетган ергача югуриб борди.

Эй, ёр манзилининг насими, сенинг нафасинг жон атрини сочади! Уша атирдан беҳуд бўлдим, жонондан хабар бергин, йўқса ўлдим!

Қуёш чашмаси саратон буржида макон топиб, ҳарорат зўрлигидан ҳаво ҳубоб* сардобаларида** ва ўт тош мусомотида*** яширинганида Мажнуннинг ўтдек изтироб ва шамолдек шитоб билан Лайли ҳашами ўрнига келиб қўтир итни кўргани ва ит ўз ошнасига ялингандек у итга ялингани; элдан ҳайратангиз хитоб эшитиб, ваҳшатомиз жавоб бергани; ўша ит қошидан кийиклар суҳбатига етгани; унинг мушқин оҳусидан мушқ сочувчи хабар етказгани

Бу майдонда тинмай югурган киши, сўз майдонида шундай ўйнайди:

Мажнун Лайлининг даманига етганда, осмон қуёши ҳам сайр этарди. Ёз фаслининг туш чоғи бўлиб, жавзо ойининг энг жазирама вақти келган эди. Кун ўз ҳарорати билан жонга ҳалокат келтирар, Лайли каби жаҳонга ўт соларди. Ҳар бир эсан ҳароратли шамол, Мажнун нафасидек жароҳатловчи эди. Мажнун қум устида оёғи куйганидан, қуюн тагида тинмай югурар эди. Осмондаги барча юлдузлар ҳам қуёшнинг ҳароратидан ернинг соясига яширинган эдилар. Кўкнинг ҳам ҳарорати ошиб, бутун танига шафақлардан ўт тутатиб кетган эди. Кимки тоғдан нишона истаса, уни бир тўда қизиган кул тасаввур қилар эди. Тоғ ичидаги гавҳарлар кул ичига кўмилган чўғдек кўринар эди. Иссиқ ҳаво дарёга ҳам тоб солган, унинг иссиқдан тўлғаниши эса ўзига гирдоб бўларди. Дарёда юзаётган ўрдакнинг оёқларини сувнинг қайнаши илвиратиб юборар эди. Сувнинг иссиқлигидан қутулиш учун, ўрдак, оёқларини парда ичига олган эди. Кўк ипни ҳароратли табиат қандай оқартириб юборса, пурнур қуёш экинларни ҳам шундай қовжиратиб юборган эди. Буғдойлар қовурилган нўхатлар каби ёрилиб бошоқларидан ажралиб кетган эдилар.

Хирмондаги каклик, қирғовул ва тустовуқлар ернинг қайноқ қозонидан қовирмоч тергандек бўлардилар.

Ўргамчи бўлса шувоққа парда солиб, шу парда ичида соя-

* Ҳ у б о б — сув пуфағи, фалак гумбази.

** С а р д о б а — карвон ўтадиган йўлларда сув сақлайдиган чуқур қудуқ устига қурилган иншоот.

*** М у с о м о т — баданда тер чиқарадиган майда тешикчалар.

лаб ётарди. Асад ойн бошланиб, итларнинг тили ергача осилиб қолган эди. Қуртларни ҳам иссиқ куйдирганидан ҳўл мевалар орасига яширинган эдилар. Қуёш меваларни парвариш чоғида, ғўрлигидаёқ қуришиб қўйган эди. Кўллар сувни тамом шимиб олганидан, сув ҳасратидан унинг тани тарс-тарс ёрилиб кетган эди.

Ҳажр билан кўнгли бурдаланган, ғам билан жони куйган Мажнун, ногоҳ у ерга етдиким, қабила ундан кўчиб кетган эди. Ақл ва ҳушдан бегона ҳолда у дамани* кўп айланди. Ерда нишонлар қолдириб, бутун хонадонлар у ердан кўчиб кетган эдилар. Унда-бунда қолган уй-жойларни кўриб, юзи билан остоналарини супурди. Айланиб юриб, тасодифан ўша санамнинг уйи жойлашган ерга етди. Кўнглига оловлар шундай туташдики, вужуд мулкени вайрон қилди. Ҳам жисмига, ҳам кўнглига изтироб тушди. Хусусан, кўнгли уйини безағувчи ишқ, унинг кўнглига бу даман ёр мақомидир, тупроғи эса жонига ватандир деган бир роз солди.

Унинг димоғи дилбар исини топгач, юрагидаги ишқ доғи янгиланди. Кўнглини ғам яна топтади, жони бесаранжомликка тушди. Кўнглидаги ишқнинг қўзғалони, жаҳонни ҳам пинҳона қўзғаб юборгандек бўлди. Унинг бу ўти бир лаҳза таскин топгач, у ғариб мискин яна ўрнидан турди. Қадамма-қадам манзил тупроғига юзини қўйиб, ҳар қадамда саждалар қилди. Жонон уйининг ўрнини топгач, жонининг пардаси билан уни ёпди. Киприклари билан ерини супуриб, тупроғини кўзлари орасига яширди. Бало туйнугини беркитиш учун, кўз ёшлари билан лой қилди. Тандир ичига кириб, бирпас ётди-да, ўтлик дами билан уни қизитди. Кулларини кўзига сурмадек тортиб, кўз уйини сурмадек қорайтирди. Сўнгра охурга қадам қўйиб, сомон парчасидек бир нафас унда ором олди. Томидан териб олган ҳар бир донадан, кўнглига муҳаббат уруғини экди. Ўз оҳидан бирдан куйган кигиз парчаларини, бошидаги ярасига маҳкам боғлади.

Ҳар томонга оҳ уриб, югуриб юрган вақтда, ногоҳ бир қўтир итни учратди. Терисидаги яралардан гўшти қочган, қашшидан аъзоси қизариб кетган эди. Ҳам оғзи-бурнидан суви оққан, ҳам жисми бўғин-бўғинидан айрилган. Томирларидан қон қочиб, териси суякларига ёпишиб кетган эди. Аъзосида унда-мунда бир тук, у ҳам унга бир оғир юк бўлиб, юришга ҳам мажоли қолмаган эди, ҳатто қўйруғининг юкни ҳам кўтаришга ожиз эди. Лаблари бир-бирига ёпишмаганидан, тиш-

---

* Д а м а н — илгари халқ яшаган (кейин кўчиб кетган) жой, вайрона.

лари иржайиб, гўё ўз ҳолига кулгандек бўлар эди. Ўз аъзосига қарашга уялганидан, кўзлари чуқур тортиб кетган эди. Оғзидан чиққан нафаси, азоб-уқубат насимидир. Букик думи эса меҳнат мимининг думидир. Азобнинг кириши ва роҳатнинг чиқиши учун, унинг танига жароҳатлар юзлаб йўл ясаган эдилар. Бадани илма-тешик бўлиб, шу тешик тан унга тан хизмати уни ўтар эди. Яралари ичида қуртлар қайнашар, у яралар қуртлар учун ҳам юрт, ҳам озиқдир. Қуртлар унинг ярасини кавлаб юборганидан тили билан ялаганда унга малҳамдек туюларди. Итнинг ҳар нафас ўша қуртларга тил теккизиши, худди душманга қарши қаҳр-ғазаб сочмоқдек эди. Қонли жасадига қўнган зоғлар, лолага тушган доғларга ўхшарди. Ярага ёпишган чивинлардек уларнинг учиб қўнишлари янги яралар пайдо қиларди. Пашшаларни қўригани мажоли йўғу қушларни қувишга қандай кучи етсин? Мажнун бу аянч аҳволни кўриб, паришон ҳолга тушди ва кўнгли баттарроқ бузилди.

Итга раҳми келиб, у тўдага воситачи бўлди.

«Эй менинг бошимга тож бўлганлар, кийган кийимлари ва рангу бўйлари муборак! Бошимдаги юзларча яраларнинг нишоналари ҳар бирингиз учун ошиёндир. Оҳларим зарбидан пора бўлган кўнглимнинг тешиклари ҳар бирингиз учун ватангоҳдир. Бу харобага келиб жойланинг, чунки мен жабру жафо чекувчи кишиман. Кўзларимни чўқинг, танимни тишланг, итнинг кўз ва танини қўйинг! Агар шу ожиз итда қасдингиз бўлса, мен ҳам бир заиф итман». Бу ялиниш-ёлворишлар қушларнинг парвойига келмаганини кўриб, овозининг борича ваҳшат солиб бақирди, қушлар бундан чўчиб, учиб кетдилар.

Ит олдига келиб, унинг гоҳ товонини, гоҳ нотавон гавдасини ўпди. Унинг танида кўпгина яраларини кўргач, ўз кўйлагини ҳам парча-парча қилиб, йиртиб олди-да, у пора-пора бўлган танининг яраларидан чиққан қонларни тозалади. Танидаги қонларни артгач, яраларини маҳкам боғлаб қўйди. Ўз кўйлагини унга кийгазди ва у кўйлакка қонли ёшларидан гуллар солди. Итни боғлаб бўлгач, юз дард билан мунгли куйлади:

«Эй муҳаббат, вафо билан яратилган кулфатларга тўлган жонивор! Бир вақтлар соғлом ва кўнглинг шодлик, қувват билан тўлган эди. Кечалари кўршапалаклардек уйғоқ эдинг ва қоровуллар сенинг ҳушёрлигингдан бемалол кўкнори ичиб ётардилар. Ваҳиманг билан бўрининг кўзи жовдирар, ҳар тун унинг танига кўзинг олов соларди. Чангалларингга қоплоннинг кўзи тушган чоқда, ғуссадан бошдан-оёқ доғ (хол-хол)

бўлиб қоларди. Йўлбарс ҳам сенинг олдингда ўлик ҳайвондек, тирноғинг зарбидан унинг танида чизиқлар бўларди. Сенинг отилиб сапчишингдан йўлбарслар ҳам ваҳимага тушиб, хи-жолат тортиб, кўзини юмардилар. Кафтларинг тушган ерни эл, насрин гули ва изларингни Ҳулкар деб англадилар. Қўлларингнинг хинаси гоҳ кийик, гоҳ буғулар қонидан бўлар эди. Бўйнингга шўх гўзаллар ип боғлардилар, шоҳларнинг жило-ви сенинг бошингда эди. Гоҳ ғазаб билан ириллаб, гоҳ кўк ше-ри каби ҳайқирардинг.

Энди эса шундай аҳволга тушиб, ночорликда қолибсан. Сендан эл нафратланса, мен суҳбатинг билан фахрланаман. Бир вақтлар унинг кўчасида ҳуриб, итлар билан тўс-тўполон қўпорар эдинг. Кечалари эса фиғон тортиб, унинг эшигида посбонлик қилар эдинг. Нега энди бир кун келиб вафо йўли-да сен унинг қўлидан бошинга суяк егансан? Нечун бир сен-га лутф этиб, бўйнингга қилода* боғлади? Жоним танларингга қурбон бўлсин, тишларингдан бағрим тешилсин! Илоҳо фалак сенинг барча азоб-уқубатларингни даф этсин. Аввалгидан ҳам чаққон, илгаригидан ҳам соғломроқ бўлгин. Бахт сенга яна йўлдош бўлиб, у эшикка яна маҳрам бўлсанг, ўзингни бегона олиб, мен хастани ҳам унутмагин. Жонимни ўша тарафга олиб бориб, кўчасининг тупроғига бағишла. Итлар билан қувишиб юрганингда, мен учун улар қошида тиз чўккин. Унинг кўчаси-да суяк кемириб, озиқланаётган вақтингда, мен заифнинг жис-мини ҳам ёд этгин.

Агар бахт толеинг ёр бўлиб, жононнинг ҳарамига йўл топ-санг, давлатлилар ўша остонадан сени қувмасалар, кимса се-ни у ерда «кет!» демаса, кечаси у ҳарам паноҳинг бўлиб ёто-ғинг даҳлизи ичида бўлганда, ётиб, иягингни оёғингга тираб, тумшугингни ўша эшикка қўйганингда, кимсага сездирмай, менинг учун ўша эшикни ўп». Мажнун унинг оғзига кўзини суртиб деди: «Босган изларининг тупроғини ўпиб қўй. Тирно-ғинг билан менинг икки кўзимни ўй-да, босмоқчи бўлган қа-дамларининг ўрнига қўй».

Шундай сўзларни бирма-бир айтиб турган чоқда, йўловчи-лар кўриб қолдилар. Уни таниганлар жуда ғамгин бўлишиб, кўнгиллари бузилиб зор-зор йиғладилар. Танимаганлар эса Мажнуннинг аҳволидан ҳайратга тушиб, ўзгардилар. Куйган-лардан бири бу можародан кўнгли куйиб, ачиниб сўради:

«Эй ишқ ичида чўғ бўлган, йўқ, балки самандар бўлган! Баданинг шу ўтдан ясалиб, бағринг шу ўтдан таркиб топган. Зотинг ўт билан йўғрилгандир, сени фаришта десалар ежабла-

* Итнинг бўйнига боғланадиган тасма.

нарлик эмас. Сифатларинг ҳам фаариштага ўхшайди, зотинг ҳам малаксифат экан. Нега ит билан улфатсан, ит билан малакнинг қандай муносабати бор. Итга манзил бўлган ҳар қандай уйга малак тушмайди-ку? Ўртада шунчалик номуносибликлар бўлиб туриб, нима учун ёнма-ёнсизлар?» Мажнун оҳ чекиб, йиғлаб деди:

«Эй, муҳаббатдан беҳабар киши! Сени малак десам тааж-жуб эмас, чунки сенга ишқ насиб бўлмаган. Менга ўхшаганни малак демак, ёлгончиликдир, мени дев кўрса ҳам қочади. Бутун борлигим ҳам нобуд бўлган. Ишқ бутун вужудимни чунон ўртади. У ўтга зеҳн солганинга эди, баданиминг кул тўдаси бўлганини кўрар эдинг. Ит юриб кетиб, шу кул тўдасида мақом тутса не ажаб? Агар ҳар қандай итга жароҳат етса, кулдан тани роҳат топади. Бу итнинг жароҳати кўп экан, уни шифо бергучи кулдан «кет» деб ҳайдаб бўлмайди. Йўқ-йўқ, унда итлик кўринмайди, итлик жаҳонда фақат менга хос. Ит мен, мен, халқ ор қилган мен бўламан. Бошдан оёғигача яранган мен бўламан. Кўп яралар танимни тугатдилар, у яраларимга малҳам бўлди. Баданида яралари бўлиб, ундан азоб чеккан кишига кимки дори-дармон билан даво қиларкан, унга жонини ҳам фидо қилса не ажаб? Менда юз туман жон бўлса эди, баданимда ҳеч қолдирмасдан ҳаммасини ҳам бағишлар эдим. Ҳаммасини унга бағишлаб, йўлида қурбон қилар эдим».

Шундай жозибали сўзларни айтгач, унинг жунуни (телба-лиги) яна ҳаддан ошди. Едига дашт ҳайвонлари: кийик, қулонлар билан гашт этмоқ тушди. У итнинг қўл-оёқларини ўпиб, кийиклар маконига қараб кетди. Ҳамсуҳбат улфатларини ахтариб, тездан биёбон сайрига тушди. Зайд Мажнуннинг хабарини Лайлига етказиш учун йўлга тушган эди. У ҳай қабиласига етгач, бир хилватда ой юзли Лайлини учратди. У, пардалар ичидаги ғунча билан бу, ташқаридан туриб сирлашди. Зайд, Лайлининг беқарор, девона ёри тўғрисида нимаки билган бўлса, ҳаммасини унга бирма-бир, қолдирмасдан, батамом айтиб берди.

Лайли унинг сўзини эшитгач, тортган оҳидан кўнглининг темири ҳам эриб кетди. Жонига шундай ўт тушдики, тутунлари бошидан ҳам ошиб кетди. Уша тутунлар унинг бошига чиққан эдими? Еки у қоп-қора анбарин зулфими эди? Бу хабарни эшитгач, олов ичида зулфи каби буралиб-буралиб ўзини унутди. Кўзидан ҳасрат ёшлари томиб, юз узр билан Зайд томонга боқди.

«Эй, сўзлари танимга жон бериб, хабарлари жисмимда қор юргизган! Жоним дардига даво топгучи сенсан, одам демайин,

гойбдан хабар келтиргучи сенсан» деб, кўп узрлар айтиб, унга қимматли тортиқлар берди.

Зайдни ташқарига чиқариб: «Буни олгин, ҳозирча қўлда бори шу, қилган хизматларингни унутмайман, юз шунча нарса берсам ҳам озлик қилади. Сен бир лутф этиб, вафо кўрсатсанг, мен зору мубталодан бир мактубни, девонавашимга олиб борсангу ҳам менга жавобини келтирсанг?»

Зайд дилбарнинг тилагини қабул қилиб, деди: «Жоним билан, бу меканг бурчимдир. Тез бўлгин, душманлар воқиф бўлиб қолмасинлар, бу ерда маҳтал бўлиб туриш зарар келтиради».

Лайли давот, қалам олиб, дарров нома ёзди. Кишиларнинг билиб қолишларидан қўрқиб, хабарчига номани махфий топширди. Хабарчи номани олиб, ул ғариб шайдога етказиш учун дашт томон кетди. Бутун аҳволларини айтиб, номани у бенавога топширди.

Мажнун аҳволнинг нима эканлигини билгач, ҳолдан кетиб йиқилди. Уша юз букилган номадек, Мажнун ҳам букилиб ерга йиқилди. У номани очиб ўқиди, унинг мазмуни шундай эди.

XXVI

Мажнун Лайлининг кеча тўлин ойидек оппоқ саҳифада лайлатулқадрдек номасини ўқиб, оғзи висол шаҳдидан ширин бўлганда комига занбур ниши санчилгани; қалам нуқини ари нишидек тезлаб, жавобида қоғоз табақини шира қилгани

«Кўнгилга ишқдан нур берган тангри оти билан бу номани бошлайман. Ишқ майининг даъвати билан одамлар балоларга мубтало бўлдилар. Шу ишқ майидан бир ҳўплаган бағри қон шўрлик маст бўлди, маст эмас, балки мажнун бўлди. Кимгаки, у майни тортиқ этган бўлса, фироқ заҳрини қўшиб, уни аччиқ қилди. Айрилиқ балосига гирифтор бўлганларга васл шифосини ҳам ато қилди. Булбулники зору ғамгин қилдими, гул кўйлагини ҳам чок-чок этди. Парвонанинг беҳад куйиб, ёниши, шамга ўтнинг насиб бўлиши ҳам шундан». Сўз жавоҳирларини шундай сочиб, сўнгра бу нуқтани зоҳир этди.

«Хитой нақшларига ўхшаган бу сатрлар, бир шикастанинг бир хастага ёзганларидир. Яъни мен зору мубталодан, боло-

дан қутулмаган сенгадир. Эй менинг ишқ ўтидаги хасим, нечуксан? Кўнгли озор топган кимсасизим, нечуксан? Эй, менинг ишқимда беҳуш бўлмоқ учун, васл майидан бирор қултум тотмаган! Эй менинг фурқатимда бошига тош ёғиб, минг тош еса ҳам бошини яширмаган! Эй ҳажрим ўтида кул бўлган, бўлса ҳам, ҳар шуълани гул деб билган! Эй ғамим тиканини жонига урган, булбулдек ноласини жаҳонга тарқатган! Эй жиннилик занжирини қўлига солган, ваҳшийлар қуйругини арқон қилиб белига боғлаган! Фироқимда аҳволинг қандай? Иштиёқимда фикринг недир? Сочларингга хору хас ёпишса, ким уларни бир-бир тортиб олар экан? Бошинг фарқи қушларнинг уяси эмиш, у ердан қушларни ким қувар экан? Фалак парчалаган бошингга ким малҳам қўяр экан? Юзингга чанг-тўзон ўтирса уни доим ким аритар экан? Ғам тошидан тананг қонаса уни кўз ёши билан ким ювар экан? Кафтингга кирган тиканларни киприги билан ким чиқарар экан? Ҳажр ўти танангни ёндирганда у ўтга ким тупроқ сочар экан? Азобланган жисминг қумга йиқилганда сенга ким ғамхўрлик қилар экан? Ёлғиз ўзинг фарёд уриб, ҳар томон югурганингда, фақат соянг сенга ҳамроҳ экан. Тоғлар ораси исиб кетганда устингга фақат бойўғлигина соя солар экан. Вайроналарда сени ғаминг ҳалокатга еткизса бошинг устида бойқушлар «дух» дея қичқирар экан. Айрилиқ оқшом бошингни олса тонг сенга ёқасини чок этиб боқар экан. Ғамдан заифланиб даштда ётганинда қумлар сенга тўшак экан. Кечаси йиртқич ҳайвонлар атрофингга тўпланганда олдингдаги шамъинг бўрининг кўзи экан. Қон ютиш учун пиёла ахтарсанг лоладан бошқа ҳеч нарса топилмас экан. Қошингга чибинлар ўтирар, бошингда қуюн айланар экан.

Қошки юлдузлари хира олам, менга ҳам шундай неъматларни бағишласа. Туну кун рафиқинг бўлиб, йўлсиз югуришда ҳамроҳинг бўлсам. Жаҳонда сен билан мен бўлсам бутун коинот бўлмасам!.. Гоҳ тўхтасак, гоҳ жаҳонни сайр қилиб юрсак-да, бу олам диёрида биздек яшовчи бўлмасам. Иккимиз дилхоҳлик билан умр ўтказиб, тинчлик билан васл гаштини сурсак. Баданимга бағринг паноҳ бўлса, қўлларим мудом бўйнингда бўлса. Бошинг гоҳ елкамга суянса, қошинг бағбақам маржонида турса. Гоҳ юзимга юзинг тегиб туриб, лабларим оғзингга баҳра берса. Сояга ўхшаб сен билан бирга ётсак-да, таним тилаган мақсадига етса.

Нима қилайки, фалакнинг бу беҳуда ғавғолари мени бу бахтдан маҳрум қилди. Сенинг ғаминг кўп бўлса ҳам, эр киши бўлганинг учун бу осондир, осон. Қайси томонга чопай десанг, этагингни тикангина тутуди. Этагинг ҳам оёгингни

боғламайди, унинг ҳошияси ҳам оёғингга кишан бўлмайди. Бир мен ожиз нотавон, оёғи боғлиқ, йўқ, балки оёғи синиқ заифман. Не туришга майлим, не юришга ҳаддим бор, юз хил бало кишанларига гирифторман. Бир томон юзлаб аламлар уйида маҳбуслик, яна бир томонда ору номус. Эрлар мажлисининг зебу зийнати — шаробдир, хотин кишининг зебу зийнати — покизалик. Бу ишқ уқубати устма-уст чирмашиб кетди, номус кетдими, ҳаммаси ҳечдир. Ғунча пардасини чок этса, раҳмсиз фалак уни барбод этади. Сенсиз ғамларим бирор лаҳза эмас, сеникидан кўп бўлмаса оз ҳам эмас. Сен ўтли оҳ тортсанг, мен ўтни юрагимда ёқаману, лекин тутун чиқаролмайман. Ғамимда ҳар қанча оҳ чексанг ҳам, Навфал билан устимизга қўшин тортинг. Қабилам юзига бало шاپалоқ уриб, саройим аҳлига томон қўрқинчини солди. Отам ҳам мени ўлдириб, қонларимни ерга тўкмоқ истади. Мен шунчалик ранж ва озорлар ичида бўлсам ҳам, ёрим мақсадига эришсин деб кўнглим хушдир. Гарчи воқеалар ҳалокатлидир, лекин юз мунча бўлганда ҳам ҳечқиси йўқ.

Яна, мана шундай афсоналарни ҳам айтадилар, гўё сен Навфал билан тил бириктириб, унинг безалган уйига кўз ташлаб, қизига уйланмоқчи бўлиб, оғиз солибсан. Бахтинг ёр бўлсин, биллоҳ, мен бунга ишонмадим. Сенинг мақсадинг шундай бўлса, менинг ҳам мақсадим шудир. Бир куни боғда тамоша қилиб юрганымда, у санамни кўрган эдим. Ўзи дуруст, элга меҳрибон, яхшигина жон деса ҳам бўлади. Ҳақ таборак сенга қўлдош бўлсин! Бу хайрли ишинг муборак бўлсин. Уша билан хуррам бўлган чоғларингда, бу хастани ҳам гоҳ-гоҳ эслаб қўй! Инсофни ҳам тарк этмагин, мени ҳам бир йўла унутиб юборма!»

Мажнун бундай мактубни ўқиб бўлгунча тани қаламдек титраб, мадорсизланди. Зайд олдига қайта-қайта бошини қўйди ва селдек кўз ёшларини тўкиб, арз этди: «Эй чок бўлган юракка чора изловчи, малҳам орасига ништарларни жойлаштириб келган! Келтирган номанг жонни азоблади, нима қилайки жавоб ёзгани асбобим йўқ». Зайд ўзи билан бирга қорғоз-қалам, сиёҳ ҳозирлаб, олиб келган эди. Ҳаммасини бир-бир Мажнун қошига қўйди, у эса жавоб ёзишга тушди. Зайд жавоб мактубини олиб турди-да, жадаллаб йўлга равона бўлди. Чопишда шамолга сабоқ бериб, мактубни дилрабога топширди. У суманбар хилватга кириб, мактубни очди, сумангули устига тушган анбар зарраларини кўрди. Бу қора сатрларга тездан назар солди, номадан эса шундай гавҳарлар тўкилар эди.

XXVII

Лайли Мажнуннинг кўз қорачиғи ва қиприги қалами билан жон саҳифасида ёзган кўнгли заҳарлари шарҳини ўқигани; ишқ ҳамдардлиги тақозоси билан Мажнун кўнглининг жароҳатлари мунинг ҳам кўнглини оғритгани; унинг ҳам қайғуланиб, еган-ичгани заҳарга айлангани

«Ишқ аҳли номидан қалам кўтарган тангри оти билан бу номани бошлайин:

У тангри шундай якка ва ягонаки, унинг ибтидоси номаълум, у шундай барҳаётки охири — ниҳояси йўқ. Тоғ балчиғи устига дўл ёғдирган, қумтупроқ устига мола юргизган. Ҳар кимни пари юз айлаган бўлса, ўжарликни унга одат этган. Айрилиқ кулфатини қаттиқ яратиб, ишқ шарбатини аччиқ яратган. Бировни пинҳоний ишқ ўтига куйдириб, маъшуқни бераҳм этган. Неча-неча ошиқларни ношод, маъшуқларнинг истагини зулм қилган. Ошиқ кўнглини парча-парча этиб, маъшуқини бу ҳолдан хурсанд этган. Маъшуқ томон насимлар эсириб, ошиқ ичига ўтлар туташтирган!» Мактубининг аввалини шундай сўзлар билан безаб, ундан сўнг қуйидаги сатрларни бошлади:

«Ушбу ғам ва аламларнинг баёни — жоним саҳифасидаги бағрим нишонасидир. Ичи ғамингда қон бўлган мендан, ғами танимда жон бўлган сенга. Яъни расволик алангалари ичида ўртанган, афсона бўлган бу девонадан, гулюзликлар орасидаги парига ва юдузлар орасидаги Шарқ қуёшига. Не ҳаддим билан дуо айлаб, юз мадҳ билан мақтайин сени? Мадҳингни айтгали тил қани, тил бўлса ҳам гапира олармиди? Кун васфини кўршапалак қайси куч, қайси тил билан айта олади? Савсан ҳар қанча тил узайтирса ҳам гулни таърифлашда соқовланиб қолади. Мен шулардек бўлсам ҳам, ноилож бир неча сўзларни дейман:

Эй ҳусн ўлкасининг подшоҳи, бутун ҳусн аҳли бу ўлкангининг қўшинидир. Эй нозу карашма боғининг атиргули, атиргул эмас, балки ноз қилишни одат қилган гул. Эй лутф дунёсининг баҳори, юзинг баҳорнинг лолазори бўлган. Саҳар ели гул сочганда, кокилларингни паришон айламасмикан? Машшота ўсма қўйганда, қошларингни қайрилма қилмасмикан? Хумор кўзларинг бемор эди, энди соғ ва равшан бўлиб кетдикан? Рухсоринг ўтидаги қора хол элни ҳам ўзидек куйди-

радимми? Сумбул сочларинг гул баргига тегиб, оловга тушган қилдек ҳеч буралармикан? Юзингнинг тери ва тола-тола сочларинг, бу ҳар иккисининг обу тоби бормикан? Оғзинг камоли торлигидан кўзга илашмас эди, сўзлаган вақтда у кўринармикан? Қадди-қоматинг юриш ҳавасига тушганда, жаҳон элини ўзига гирифтормикан? Ноз уйқусидан уйғониб, юз ноз билан элга сўзлармикансан? Кўйингга менингдек хас каби, ҳатто хасдан ҳам қадрсиз киши топилмайди. Бу оллоҳнинг иродасидандирким, эл бунинг ҳақиқий моҳиятини билмайди. Кошки кўзим ўйилса эди, кўз тугул, бошим кесилса эди. Кўзимнинг ул дилрабо юзига тушишини ва жон билан кўнгилининг балого дучор бўлишини аввалдан билганимда эди, икки кўзимни кўр қилган бўлар эдим. Мен ким эдимун бундай абадий дардга йўлиқиш, заррага қуёш ҳавасида бўлишлик нима эди. Беҳосдан нигоҳим юзингга тушган бўлса менинг нима гуноҳим бор эдики, бунчалик дарду балолар мен шўрликнинг қора бошига тушибди. Девона бўлиб жаҳондан чиқибман, хонумондан ажралиб овора бўлибман. Ҳар кун ўзга бир водий ватаним бўлиб, ҳар кеча яна бир дамаж қоронғу ерларида тунайман. Қумлар менинг кўрпа-тўшагим, кулчага ўхшаган қуёш эса менинг патириим бўлди. Тоғ чўққилари менинг отим, самум ҳулласи менга тўн бўлди. Гоҳ ваҳший ҳайвонлар билан дўст ва ҳамсуҳбат бўламан, гоҳ улардан ҳам безаман. Менинг ваҳшатим дашт бўйи ёйилиб, бутун ваҳший ҳайвонлар, ҳаттоки гўллар ҳам мендан кўрқиб қочадилар. Ваҳший ҳайвонлар ваҳшатимдан ҳайратга тушадилар, қўшлар ҳам кулфатимдан ранжу алам топадилар. Бошимдаги кулфат ва балолар ақлга сиғмас даражада кўп, ҳолсизлик эса мени ҳаддан ташқари заиф этибдир. Бир хил йўқлиқ менга жисм бўлипти-да, унга вужуд деб исм берилибди.

Шундай ҳолсиз ва кучсизманки, юрганда ўргамчи танобидан йиқиламан. Кўксимни ҳижрон тиги чок этганидан, ҳашоратлар кўрқмасдан ичимга кириб жойлашганлар. Кўксим ичига кирган чибинлар гавго қўзғатиб, чумолилар кўзим уйига ватан қурганлар.

Шундай қаттиқ қийинчиликларни тортсам ҳам, ёдинг менга тириклик берар эди. Шу онда гавҳарлар сочгучи қаламинг билан ёзилган номанг менга тегди. Ул номани ўқиб, сўзларидан руҳландим, ҳар ҳарфидан юзларча шафақ ва марҳаматлар топдим. Лекин у номада ёзилган икки сўз жонимга қайта-қайта ўт солди.

Биринчиси: Навфал воқеаси тўғрисида ёзганинг. Яъни «икковингиз қонхўр қўшинингиз билан менинг қабиламга тиг чектингиз» дебсан. Эй тавба, бу қандай балодирки, риштани

аждаҳо санайдилар. Пашшанинг ўзи нимаки, у филлик хаёлига тушса, ёки шерлик кучини кўрсатишлик чумолига қолип-
тими?

Воқеа шундай эди: у лашкарбоши (Навфал) мени кўрганда йиртқишлар менинг қўшимини эди. Ғамингда нотавонлигимни ва ишқингда жонимнинг хасталигини билгач, бирпас қошимда ўтирди-да, ундан сўнг билганича сўзлабди. Мен бўлсам дам ўзимда, дам ўзимни тутолмасдим ва бундай ажабланарли ҳол оламда кўрилмаган эди.

У сўзларкан, изтиробга тушганини кўриб, нима деб жавоб берганимни ҳам билмайман. Ул мени ўзи билан уйига олиб кетгандан кейин, ўзингга маълум ишлар бўлди. Унинг юрагидаги ўчни тездан англаб, жоним борича йўлини тўсишга тиришдим. Натижада ўч ханжарини қинига солди ва ўз уйига қайтиб тинчланди.

У мени алдаш учун уринган вақтда, менинг уйланишим тўғрисида ҳам гапирган экан. Унинг нималар деганини ҳам англамадим, ўзим нима деб жавоб берганимни ҳам билмайман. Эсимдан ҳам чиқиб кетган экан, номангни ўқиғач ёдимга тушди. Бундай ишларни менга нисбат бериш, мурувват аҳлининг иши бўлмаса керак?

Мен вафо кўраманми деб, бунчалик балоларни чекаману сен эса бундай муддаоларни хаёл қиласан. Сенинг ёзганларингни қандай рад қилай, ҳушсиз киши ҳар нарса қилса ҳам қилади.

Девоналик ғавғосига мубтало бўлиб, бошдан-оёқ ўзимни йўқотганман. Номанга кўнгили ва кўзим қурбон бўлсин, лекин сенга айтадиган битта сўзим ҳам бор:

Навфал тўғрисида айтганларингни мендан кўрма, мен мундай хатоларга бормайман. Бу ҳодисаларнинг ҳаммаси ишқим ва девоналигимдандир. Ишқ ва жунунга эса сен ўзинг сабабсан!

Уйланмоқ тўғрисида гапириб ўз ишингни менга туҳмат қилдинг. Чунки Ибни Салом сенинг хаёлингни қилиб, ҳатто висолинг тамаида юрибди. Отанг эса Ибни Салом кўнглини рози қилиб, у нима истаган бўлса кўнибди. Сенинг рози ва рози эмаслигингни билмайман, билмаганим учун туҳмат ҳам қилмайман.

Ҳай-ҳай, бу қандай афсоналар, чегарадан ташқари қандай тароналар бўляпти-я?! Гўё ишқ савдоси йўлимдан уриб, ҳушимни телбалик шамоли совурди. Шуур билан сўзлаш шиорим эмас, беҳуда гаплар айтишда ҳам ихтиёрим йўқ.

Эй, парига ўхшаган ҳур! Мен телбаман, бу узрликдир, маъзур тутасан. Сенинг ғамингда нобуд бўлган эканман, но-

буд кишидан маъноли сўз чиқармиди!? Йўқнинг сўз ва хитобларини ҳам йўққа ҳисоблаш керак. Менинг йўлим йўқлик бўлган экан, сен бор бўлгин-да, бу йўққа ёр бўлгин.

Иқбол ва бахт ёринг бўлсин, жонлар эса сенга қурбон бўлсин...» Бу мактубни ўқигунча дилкаш ёр, букилган мактубдек қадди кўп букилди. Кечгача мактубдаги ҳар бир сўзни ўйлаб, нома каби буралиб-буралиб кетди. Ниҳоят инсофга келиб, ҳақиқатан ҳам ўз сўзларининг жавоби эканини билди. Лайли ўз номасидан ташвишга тушди, бу нома эса кўнглини хурсанд қилди. Унинг маънодор, ўлчовли хатини Мажнун тумор қилиб тақиб олгандек, бу ҳам унинг хатини тумор қилиб тақди.

Эй мактуб ташувчи элчи! Ҳарна хабар сенга равшан бўлса айтгин. Бир сўз билан дардимга даво бериб, номанг бўлса менга чиқариб бер!

XXVIII

Мажнуннинг отаси дашт атрофини қуюндек кезиб ўз девонаниҳодини сарғашталиқда топмоғи; жунун дашти қароқчилари ҳар дамда унинг ҳуши карвони одамларини савдойлик сипоҳига асир этганидан ажиб ҳолатга тушиб қолгани; насиҳатлар ҳуш доруси билан уни бир лаҳза ўзига келтиргани ва ўзи билан уйига олиб боргани

Бу номани ёзган киши афсонани шундай маълум қилади:

Телба Мажнуннинг бенаво отаси ва юзларча кулфатларга мубтало онаси, кўнгилларини дардлар жароҳатлаган ҳолда, кўп вақтлардан буён ўғилларидан айрилган эдилар. Ўз ўғлини соғинган ота, уни топиш ниятида иттифоқо саҳрога чиққан эди. Мабодо топиб олсам, фиғон-зоримдан шояд у таъсирланиб, панд-насиҳатларим унинг афғонларини тўхтатса, сўзларим шояд уни ўзига келтирса. Юзлаб нуқта айтишга тилини чоғлаб, сўзларим шояд уни уйга қайтишга мойил қилолса. Руҳини шундай тоза умидларга тўлдириб, ҳар томонга теvasини чоптирар эди. Шундай ният ва орзу билан неча кун чопгач, охири Мажнунни бир вайронада топди. Мажнун учун бу вайрона ер хонумондан ҳам яхшироқ эди, лекин ўзи бу вайронадан ҳам харобароқ эди. Унинг қайғу ва аламлари ҳаддан ташқари, ақлга сизмас даражада кўп эди. Гоҳо чумолилар тугтар ва гоҳо тупроқдан гўрлар ясаб ўтирарди. Гоҳо шошилиб

кесак ташиш билан машғул бўлар ва у кесаклардан тепаликлар ясашга уринар эди. Гоҳ бошига тупроқ сочар ва гоҳ тишлари билан тирноқ олар эди. Гоҳ оёқларини дадил кўтариб, илдамлик билан деворга минар эди. У ҳар дамда баданларини чимдилар ва енгларини чайнар эди. Гоҳ бойқуш сайрашига ҳамдардлик билдириб, гоҳо бойўғлининг юзидаги чангларини артар. Бойқуш ҳам Мажнуннинг қўлига тортинмай қўнар, бум қуш бўлса ўз шохини бошига суртар.

У вайронанинг деворларига хат чизганида, ихтиёрсиз «оҳ» калимаси ёзилиб қолар эди. Замонанинг унинг бошига туширган яралари бошдаги сочлардан ҳам кўп эди. Қонли кўзидаги тикан ва чўплар, киприкларидан ҳам кўп эди.

Бундай ҳолатни кўрган отаси ҳайратга тушиб, ўз ерида қотиб қолди. Таажжуб билан деди:

«Бу ниманинг тимсоли экан, субҳоноллоҳ, бу қандай аҳвол экан? Бундай одамзодни ким кўрган экан; бу тахлит одам ҳақида гапиришмаган ҳам эди-ку?!»

Бу аҳвол отасига жуда оғир туюлса ҳам, куйганидан унинг олдига боришга мажбур бўлди. Мажнун отасини кўргач, гўё оталик ҳаққини унутгандек ўзини бир чеккага олди. Отаси эса ёқасини йиртиб йиғлади ва ғамгинлик билан сўради:

— Эй, юзларча яралик кўнглимнинг парчаси, мендан нега қочдинг?

Мажнун ҳам ўз отаси эканлигини билиб, бир оҳ тортиб, унинг олдига йиқилди. Отаси унинг бошини кўтариб қучоқлади, йўлида жонини фидо қилмоқчи бўлди. Худди икки ҳамжинс ҳарф бир-бирига туташгандек, улар ҳам бир-бирларига шундай маҳкам чирмашиб кетдилар. Ҳар бир лаҳзада йиғи ва ҳижрон аччиғидан ҳаяжонга тушар эдилар. Ҳаяжонлари пасайгач, у заиф мискин, яъни Мажнуннинг отаси дедиким:

— Эй юрагимнинг пайванди ва кўнглимнинг парчаси, отаонадан узоқлашган фарзанд! Кўксимдаги яраларни бунчалик сўкма, бағрим қонини бунчалик тўкмасаң-чи. Сенинг кўксинг ғамдан яраланган бўлса, менинг жигарим аламдан яра бўлди. Бир дам жигаримни ковламасаң-чи, унинг не хилда эзилганганини кўрмайсанми? Сен дунёга келмаган вақтда, қонинг қонимга аралаш бўлганда, сени не муддаолар билан тилаб, садақалар бердим, дуолар қилдим. Очларни тўйғазиб, яланғочларни кийинтирдим, ўлдим деганимда сени топган эдим. Уч-тўрт ёшга киргунингча менга қўл чўзмаган ғам ҳам қолмади. Сен бир қатра сут эмгунча, мен юз қатра қонлар ютар эдим. Агар товонингга тикан киргудек бўлса, менинг жигаримга ништар санчилгандек бўларди. Илм ва одоб олиш мақсади билан мактабга борганимда, сенинг ғамингни еб,

мактабга бориб келишингда ҳар қадамингдан бохабар эдим. Фазлу камолга эришиб, илму ҳунар эгаси бўлишингни тилар эдим. Бевафо дунёдан менга ўлим хабари келиб, таним нариги дунёга кўчмоқчи бўлиб, худди ота-онамни ва барчани бир-бир вақтда қошимда ва гоҳ оёғимда, гоҳ бошимда бўлсанг. Тангри амри билан танимдан жоним чиққанда, ҳаёт шамъим ўчганда, ип каби печу тобга тушасан, парвонадек изтиробга тушасан. Сен умримнинг давоми бўлиб, қабилам яна ёруғланади. Гарчи шамъ нуридан ажралса-да, машъал қабила йўлини ёрита олади. Эл ичида отим ҳам йўқолмайди ва молу давлатим ҳам беғоналарга қолмайди. Қалъамга йиғилган хазина—давлатим бариси сенинг қўлингда қолади. Шамоллар ҳам у зийнатли уйларибга киролмайди, ҳеч кимса ҳам саройимга қўл чўзишга ботинолмайди. Руҳим авлодим билан шодланиб, қавму тўпим бахтли яшаяжак.

Мана эндиликда бу ишлар қошимга келди, айтганларим бошимга келди, тонгимга кулфатларнинг қора шони келиб етишди, шомимнинг жўнаш тонги отди. Бошимга ҳар ёқдан ғамлар ёғилди, битта ғамим сен туфайли юз ғамга айланди. Шамъимга зулмат тушган, унинг сўнишига сенинг оҳинг сабабчи бўлди. Жоним қуши ҳар дам учини тиласа, сенинг фарёдларинг уни ҳуркитади.

Жонингнинг бундай ишқ азобига тушишга ихтиёринг йўқлигини билар эдик. Ҳар қандай ишнинг ҳам этаги ва ҳар қандай фалокатнинг пироварди бор. Жаҳонда ишқ аҳлини кўрмаганмизми, ишқ водийсида югурмаганмизми? Бу ишда бундай тарзда мағлуб бўлиб юриш ақлли одамлар шаънига яхши эмас! Денгизга тушган ҳар бир бенаво, агар қўл-оёғи билан ҳаракат қилса қутулади. Ғарқ бўлган талпинса, чиқишга ҳам имкон топади, талпинмаса ўлмоғи ҳам мумкин. Сен ҳам бундай балода қолмагин, ўзингни бир йўли унга бағишламагин. Биллур қадаҳга тушган чумолига ҳам ундан чиқмоқ учун куч эмас, тадбир керак. Ҳар кишига қандай дард берган бўлса, давосини ҳам ўзи қилади. Ҳақ сенинг бошингга бундай балони солган экан, уни даволашга ҳам ожиз эмас. Бу дағдағадан ўзингни тортгин, ҳар қандай фикр қилиб бўлса ҳам чора топгин! Бу дарддан бирданига қутулолмасанг, аста-секинлик билан қутулиш ёмон бўлмайди. Секин-аста бола мутафаккир бўлади, сокинлик билан қамиш ҳам қандга айланади. Агар киши юзга кирмоқни тиласа, унга юз йил сабр қилмоқ керак. Ҳар ким минора учига чиқмоқчи бўлса, чиқиш ва тушишда зингалари бирдақдир. Юқорига чиқиш қийин бўлса-да, ундан тушиш осондир. Сен ҳам аста-секинлик билан йўл босиб бу

ерга етибсан. Қайтиш тилагида бўлсанг, яна шунчалик йўл босишинг керак. Қайт энди, рахна боғлиқ эмас, бундай сафаринг яхши эмас! Сенсиз мен бундай зору ғамгин, онанг ҳам сенсиз беқарордир. Оқшомдан тонгача мунгли товуш билан йиғлаб, тонгдан оқшомгача қонли кўз ёш тўкади. Ўғлим деб чеккан нолалари чарх ўқининг қаддини эгади. «Бўтам» деб шундай зорланиб тўлғонадики, руҳидан асар ҳам қолмайди. Йиғлаб бошларини тошга ураркан, бошига урилган тошлар ҳам аламда қолади. Бу ўт димоғини куйдириб, оқ сочи эса юзига кофур сочади. Сенинг тоғдек кулфатлар тортишингни билганидан, унинг ҳам ғамлари тоғдек бўлди. Тупроққа йиқилмоғингни билгач, у ҳам тупроқ устига йиқилди. Сенсиз шундай дарду ғамларни торта бериб, бир-икки дамлик умри қолибди.

Мен ҳам, у заиф онанг ҳам шу аҳволга тушиб қолдик, кел энди, ҳар иккимизга чора топгин ахир! Ҳаётдан умидимиз кетиб, ўлиш чоғимиз яқинлашибди. Бегоналарни уйга яқинлаштирама, иссиқ ўрнингни совутма! Биз иккимиз сенинг ғамингда ўлсак, сен тирик бўлсангу мотамингда ўлсак. Бу ишда тангри сенга хитоб қилганда, ўйла-чи, нима деб жавоб берасан?

Отаси шундай таъсирчан илтижолар қилгач, Мажнун ҳам йиғлаб отасининг оёғига йиқилди. Киприклари билан отасининг оёқ остини супуриб, жавобида доноларча фикр юритди: — Эй қабилангнинг эшиги қиблагоҳим, оҳим дардинг ўтининг нури! Уйлаган чораларинг хирмонни кўнглимининг ўти кул қилди. Сен ўйлаган сабрларни кўз ёшларим сели оқизиб кетди. Шунча гапирган гапларинг билан куйган кўнгил оловига сув урдинг. Йўқ-йўқ, доғ устига доғ солиш учун ўт ёқдинг-да, устига ёғ қуйдинг! Ҳар бир айтган сўзларингга жавоб бергани менда ҳад йўқдир. Сенинг ҳукминг жоним орзусидир, бу ҳукми бажо қилиш эса менинг бурчим. Сенинг олдингда нималар ҳам айта олар эдим, жавоб бўлса ҳам у яна йўқ ҳисоб.

Лекин сенга шуниси ҳам яширин эмаски, бу ишларнинг ҳаммаси тақдирдан эди. Бу балоларнинг ҳаммаси менинг бошимга тушиб, расвойи жаҳон этди, бундай балоларнинг юз бериши кишининг ўз ихтиёри билан бўлмайди. Ишқ ўти ундан чиққан бир учқун, бутун жаҳонга тўфон солади. Юз шубҳалани маконимга уриб, мингларча чақмоқларни вужудим хирмонига урди. Бир учқун хирмонга тушар экан, унинг куйишдан бошқа чораси бўлмайди. Раҳмсиз ишқ мингларча чақмоқлар ёғдирса, унинг қаршисида хашак нима ҳам қила олар эди. Ҳар қандай буйруғинг бўлса ҳам сўз қайтармайман,

лекин мен энди Қайс эмас, балки Мажнунман. Сен ўйлаган сарв хасга айланди, эндиликда бўлса хас ҳам кул бўлди. Бу кулни яна қуюнлар айлантириб, сарвга ўхшатиб, осмонга чиқарар. Сен келиб менга назар солганда, мен бахти қароннинг бир жойда туришга майлим, ҳаракат қилишга мажолим йўқ, азоб-уқубатларга гирифтор эдим. Қочшим сени танимасликдан, балки танишингга арзимасликдан эди. Ваҳший ҳайвонлар орқасидан кетиш ярамайди, одам ёввойисини эса, одам қилиб бўлмайди. Сенинг итинг бўлсам дейман, лекин ўзимга итчалик ишончим йўқ. Ит одамга бевафолик қилмайди, бошини олиб бир ёққа кетмайди. Мен, ўз эгасига узр айтиб ва бу даштда телба бўлган итман. Агар телба итнинг тузалиши ва унга ишониб мумкин бўлса, сен ҳам мени ақлли қил, ҳар ишни қилсам ҳам ишонгин. Узримни сенга айтдим ахир, ҳар бир ишимдан афв сўрайман!— деб сўзини тамомлагач, дарров ўрнидан туриб, туя томонга қараб кетди. Туянинг жиҳозидан тезда арқон ечиб, уни ўз бўйнига маҳкамлаб боғлади. Арқоннинг бир учини отасига тутқазиб, деди: «Бу мубталога нима десанг деявер, қўлингда бўйни боғлиқ итман!» деб ўзини тўрт оёқлик қилди. Отаси эса унинг бўйнидан арқонни ечиб, ўз юрти сари равона бўлдилар.

Наввий жунун йўлига тушса, ким унга ватани сари раҳнамози бўлади?! Мажнундек отаси ҳам йўқ, ўз масканига бориш иштиёқи ҳам йўқ.

XXIX

Навфалнинг Мажнун қабиласи меҳмонлигидан қайтгач, Мажнун отасига мезбонлик қилгани; пайвандлик ипи ораларида маҳкам бўлиб, меҳмон уйига келмасдан Мажнун биёбонга азм қилиб, Лайли чўпонига йўлиққани; у чўпон итидек ялиниб, чўпон уни қўйлар орасига яширгани; Лайлини кўргач, қурбон қўйи (Мажнун) билан хўтан жайрони (Лайли) нинг йиқилмоғи; ҳар қайсини бир васила билан ўз қабилаларига элтганлари

Сўз карвонининг карвонбошиси хуруш билан шундай қўшиқ бошлайди:

Мажнун уйига келганда, ғамгин бўлган қариндошлари қайтадан шодландилар. Отасидаги нотавонлик йўқолди ва

онасига ҳам янгидан жон кирди. Мажнунга чиройли, ипакдан тўқилган либос кийдирдилар. «Мажнун ўзига келибди» деган дарак ҳар томонга тарқалиб кетди. Элга шоён бўлган бу хабар Навфалга ҳам бориб етган эди. Навфал ҳам ҳаммиша Мажнуннинг ғамини еб, доим унинг фикри ёдини қилиб юрарди, яъни фикрини унинг хаёли билан банд этган эди, жонини унинг висоли ҳайратга солган эди. Мажнуннинг келган хабарини эшитган Навфал, кўп хурсанд бўлиб, бориб кўришни орзу қилиб, отланиб Мажнун қабиласига жўнади. Бундан хабар топган Мажнун эли ҳам, меҳмондорчилик тантанасини жойига қўйиб, уни шодлик билан кутиб олдилар. Мажнун билан бу эпчил лашкарбоши катта меҳрибонлик билан маҳкам қучоқлашдилар. Мажнун эли Навфалга иззат ва икром билан оқшомгача мезбонлик қилди. Навфал бундай меҳмондўстликдан жуда хурсанд бўлди, Мажнун эса ўз қилган ишидан лол эди.

Қуёш навфали ўзини яширганда, осмон мажнунни кўз ёшини кўпайтирди.

Юлдузлар йўл кулчаларини ёйиб юбордилар. Навфал отланиб йўлга тушди. Йўл бўйи ҳамма шод-хуррам кетар, Мажнун бўлса уйда ношод қолган эди.

Мажнуннинг отаси Навфалнинг келишини ўйлаб юрарди, меҳмоннинг бу ташрифи билан муродига етди. Чунки Навфалнинг келиши уни ўз қабиласида иззат-ҳурматини оширди ва шод-хуррам этди. У Навфалнинг Мажнунни илгари кўрганлигини ёдига туширди: «У Мажнун иши учун ўчакишиб, Лайли элига тиф тортган эди. Мажнуннинг ғамини еб, уни ўзига куёв қилиш тилагини ҳам айтган эди. Шаксиз бу ишга майли борлигидан, бизнинг саройга келиб тушди. Шундай бўлмаганда эди, Мажнунни кўриш учун ҳам келмас эди. Энди мен ҳам одоб, ҳурмат юзасидан бутун ҳай қабила аҳлини тўплаб, унинг хизматига бориб ҳурмати бадалига ҳурмат кўрсатсам. Агар у лутф кўрсатиб, бу таклифга рози бўлса, муддаомизни баён қилсак. Рози бўлса бахтдан қувонсак, йўқ деса яна қабилага қайтсак».

Қабиладаги уруғларни чақириб, уларга ўз мақсадини арз этди. Бу сўз ҳаммаларига маъқул тушди, тездан шу ишга киришишни лозим топдилар. Асл орзу Мажнун иши бўлганидан, унинг боришини лозим кўрмадилар. Бутун керакли нарсаларни тайёрлаб, ярим кечада ҳулкардек тўпланишиб, ҳар турли тадбирларни кўриб, йўлга равона бўлдилар. Йўлда бу мақсад борасида, юз хил афсоналарни, навбатма-навбат сўзлашиб, шундай сўзлар билан ўзларини хурсанд қилиб борар эдилар.

Кўпгина даштни босиб ўтганларидан кейин, Навфалнинг уйига кириб бордилар.

Навфал ҳам иззат ва икром билан меҳмонларни ўз уйига жойлаб, ором берди. Анча ўйин-кулги, ашулалар билан меҳмонларни жуда хурсанд қилди. Меҳмонлар қулай фурсатдан фойдаланиб, ўз тилакларини Навфалга айтдилар. Навфалга уларнинг тилаги ҳам маълум бўлди, ҳам маъқул тушди ва шундай деди:

— Мен ҳам илгари бу сўзни Мажнунга айтиб, унинг ғамини еган эдим. Модомики унга шундай таклиф қилган эканман, ҳозир ҳам фикрдан қайтмайман. Сиз энди ўз қабилангизга бемалол бораверсангиз ҳам бўлади, тўй тайёрлигини ўзим бажараман. Сизнинг ортиқча ташвишга тушишингизни мен тиламайман. Фурсатни ғанимат топиб, тайёрлигингизни кўриб, биз томонга келинг. Никоҳ шартлари шу тарзда бўлса, Мажнунни ўзимга фарзанд қилайин...

Никоҳ ваъдаси тайинлангач, меҳмонлар қайтишга қарор бердилар. Шодлик билан уйга қайтдилар, лекин замонанинг феълидан беҳабар эдилар.

Уша кеча улар оромсиз, Навфалникига қараб кетганларида, Мажнун аламга ботиб уйда қолган ва кўзидан гулранг ёшлар тўкар эди. Ҳижрон ўти уни беқарор этиб, ишқ унинг ихтиёрини қўлдан олган эди. Ишқ ўти аланга олди, куйиб кетганидан беҳуд бўлиб уйдан чиқди. Бошяланг, оёқяланг ҳолда гоҳ «хув!», гоҳ «вой!» деб дашт узра югурди. Мажнуннинг қомати ей, охи ўқ бўлиб, дунёни нишонга олган эди. У бу ёйга ўқ жойлаб, дунёнинг кўзига ўқ урар эди. Унинг оҳлари ҳавода осмон бўйлаб сайр этувчи қуёшдек юрар, ёрнинг муҳаббати уни қуёш чиққунига қадар югуртирар эди.

Бу фалак кампири эчкисини соғиб, сут қатраларини оҳисталик билан артди (яъни шарқдан оқариб тонг отди). Шу сут билан барча ҳунарни ишлатиб, тездан тўгарак патиришни кўрсатди (яъни қуёш чиқди). Шу вақт унинг кўзи бир гала қўйга тушди; чўпони таниш кўринди. Мажнунни кўрган чўпон ҳам ҳурмат билан унинг аҳволини сўради.

Мажнун деди:

— Эй муборак юзли, Мажнун сени қайда кўрган эди? Ёруғ юзинг менга ошна кўринди, дардимга сўзинг даво кўринди. Сен ҳам мени иззат қилдинг, мен ҳам сенга эркаландим.

Чўпон унинг оёғига бош қўйиб, қуйидаги сўзларни айтди:

— Менинг ишим чўпонлик, қўй билан кўзига меҳрибонликдир. Бу тилсиз галанинг ҳамзабони, Лайли қўйларининг чўпонидирман. Сени бу қабилада азоб билан сабоқ ўқиган чоғ-

ларингда кўрган эдим. Ишқингнинг азобини ҳам биламан, ҳар қандай чора бўлса ҳам қўлимдан келади!— деди-да, Мажнун товонига бошини қўйиб, қошини этикларига наъл этди. Мажнун деди:

— Эй нафаси баданимга қон бериб, сўзи танимга жон бағишловчи! Исодек ўликни тиргизиб, ажойиб мўъжизаларни кўрғазасан. Йўқ-йўқ, чўпонликдаги Мусосан, қўлингдаги таёғинг ҳам аждарга ўхшагандир. Мусо нима, балки йўлимнинг Хизири ва ғам зулматида менинг паноҳим бўлдинг. Менга оби ҳаёт бергин, яъни Лайлини узоқдан бир кўрайин. Ҳижрон билан жоним жуда хаста бўлган, раҳм қилгинки, жуда нота-вонман!

Чўпон деди:

— Эй ақл-фаросат эгаси, оқшомгача менинг ҳамсуҳбатим бўлгин. Мен бутун тадбирларни кўриб, ишинга бир чора то-пайин.

Мажнун эса уни дуо қилди, лекин бир кун унга худди бир йилдек туюлди.

Қуёш мағриб томон юз тутгач, чўпон ҳам қўйларни Лайли қабилиси томон ҳайдади. Бир қўй терисини дарров Мажнунга бериб, деди:

— Устингга ёпингин. Қўйдек, бу терини ўзингга кийим қилиб, бошдан-оёғинггача ўраб олгин. Қўй, эчкилар орасида энгаш, ошиқ бўлсанг бу вақтни ғанимат бил. Баҳор осмонига чиққан қуёш каби, пари юзли гўзал, яъни Лайли, қизлар билан ўйнаб-қувнаб, қўй соғишни тамоша қилиш учун келади. Сенинг бошингга етиб келгач, истаганингча уни кў-расан.

Мажнун қўй терисини ёпиниб қўйлар орасига кириб, қад-дини букиб эмаклади. Замона фитна чиқаргунча, у тўрт оёқ-лаб борар эди. Қўйлар қабилага етганда, қизлар тамошага чи-қиш учун ошиқдилар. Қизлар юлдузлар каби тезлик билан чиқдилар: Лайли улар орасидаги моҳи тобон эди. Бу ойнаинг ишқ билан азоби ортиб, ўзи паришон, зулфи ва холи қоп-қо-райган эди. Айрилиқ ўтидан юзларига тоб тушиб, гул барги каби юзи кўз ёшлари билан сероб бўлган эди. Кокиллари йў-лини супуриб, оламга ғавго, тўполоннинг чанг-ғуборини со-чар эди. Фитна унинг кўзига сурма тортиб, жон олиш учун кўзини қорайтирган эди. Юз шуъласининг тутунларидан қора рангга кирган киприклари эса ўлдирмоқни чоғлар эди. Унинг ўтлиғ юзи шундай жозибали бўлганки, Мажнунни ўлдириш у ёқда турсин, доноларни ҳам куйдиришни чоғлайди.

Шундай жамол ва юз ноз-ғамзалар билан у етиб келди. Мажнун у паризодни кўргач, ҳаёти тарзи барбод бўлди. Фа-

лакни тешиб юборгувчи бир оҳ тортиб, кўкни унга гилоф этди. У сўйилган қўйдек типирчилаб, қўйлар орасига йиқилиб қолди. У мадорсизланиб шундай бир нола чекдики, ундан қўйлар ҳуркиб қоча кетдилар. Ҳар бириси ҳар томонга дув-дув қочдилар, фақат ўртада ғариб, гирён (Мажнун) қолди.

Мажнуннинг ўтлиғ оҳи Лайли юрагини ўртаб юборганидан, «нима аҳвол бўлди экан?» деб ёнига келди. Қараса, бир пўст ётар, пўст орасида эса у дўст яширинган эди. Ниҳоят ғам ўтидан тани қорайиб, у мушк нофа тортган (яъни тери ёпинган) эди. Унинг мушк каби қорайган ҳолсиз гавдаси, Лайлининг паришон соч толасидек ётар эди.

Гул юзлига бу воқеа маълум бўлгач, у ҳам бир оҳ уриб ҳушидан кетди. Тупроққа тушган нурдек, у сарвқомат ҳур ёри устига йиқилди. Ишқ ичида тани ҳолсизланган бемадор Лайли ёр билан бирга ётди. Ошиқ ишида содиқ бўлса, маъшқуқи бошида ошиқ бўлади.

Икки дилхоҳнинг бундай йиқилишидан қизлар огоҳ бўлиб қолдилар. Гул юзлини дарров кўтариб олдилар. Булар ҳушсиз ҳолда ҳам бир-бирлари билан қовушолмадилар. Қизлар турли баҳоналарни топишиб, Лайлини олиб кетдилар. У кимсамиз ғариб, ҳушсиз ҳолда саҳрода қолди, чўпон эса ҳайратда қолиб, чора излашга тушди. Агар қабила аҳли бу воқеадан хабар топса, уни бир нафас ҳам тирик қўймасди.

Шу вақтда икки туялик туяларини жадаллатиб, етиб келишди. Улар Мажнунни бу ҳолатда кўриб, дарров бир тевани чўкирдилар. Унинг тездан оёқ-қўлларини боғлаб, туяга маҳкам танғидилар. Қабила аҳлига билдирмай, шамол тезлигида йўлга тушдилар.

Достонларни нақл қилгучи бундай дейди: Мажнуннинг отаси уйига қайтганда, ўғлининг ҳам ўша кеча кетганлигини билиб, уйда беором кўп йиғлади. Йиғлай-йиғлай изидан бориб, Мажнун ётган жойга ҳам етди. Уни топиб, тевага боғлаб, жадаллик билан уйига келтирди. Уни қабилага келтиргунча, жони юз марта оғзига келди. У чўлдан қабилага келтирилганда ҳушсизлигидан қўй ва чўпонни ҳам эслай олмас эди.

Эй, Яман даштининг чўпони, итинг бўлайин, ўз ёнингга олсанг-чи! Сен билан машгул бўлиб иш бошладим, сен ҳам илтифот қилиб менинг қўлимдан тутгин!

XXX

Мажнунни отаси кўп насиҳатлар билан Навфал ҳашамига олиб боргани; Навфал сур асбобини сурур билан чиқаргани; никоҳ ипи ақди тузулиб, у маҳкам бўлмасдан бурун узулгани; бир ошиқ маъшуқи васлидан ком топгани, яна бир ошиқ маъшуқи васлини тилаб елиб кетгани

Сўз дурларини терган машшота бу ҳикоя қизига шундай жилва берди:

У зори шайдо (Мажнун) уйга келганда, ҳушига келган эди. Отаси йиғлаб, шикоятлар қилди ва яна кўп панд-насиҳатлар айтди. Уз оғир аҳволдан отасига бир сўз ҳам деёлмади, ниҳоят хижолат тортганлигидан отасига қараёлмас эди. Отасининг тортган азобини кўргач, таъсирланиб, ўзини ерга ташлади. Юзларини ерга қўйиб, қулоғини тутиб, қайта-қайта отасининг оёқларини ўпди.

— Сенинг лутфинг паноҳимдир, гуноҳимни кечиргин ахир!— деди.

Отаси ўз ўғлининг шундай ожизона эътирофини эшитгач, деди:

— Сени бу аҳволдан қутқазиш учун, бутун қилган ишларингдан қайтиб, нима иш буюрсам шуни қилсанг. Менинг ризолигимни олмоқчи бўлсанг, шариат нима буюрса шуни қабул этгин.

Мажнун жувонмард, эҳсонли ва муруватли кишилардан эди. Унинг ақли ҳуши жойида бўлганда беодоблик қилиши мумкин эмас эди. У, одобли улуг одамлардек, расми одати авлиёлардек эди. Аввал худонинг ризолигини, ундан сўнг ота-она ризосини тилаб, деди:

— Сен нимадан ризо бўлсанг, уни бажариш менинг бурчимдир. Ҳукм эт, қандай иш тутайин, айтганларингни қилишда менда не имкониятлар бор?

Отаси бу гаплардан хурсанд бўлиб, Навфалнинг иши тўғрисида сўз бошлади:

— Навфал бутун Араб элида, йўқ, балки бутун оламда ягонадир. Сенинг учун у кўп алам тортди ва сенинг ишларинг учун кўп азоб-машаққатлар чекди. Тақдир азалда йўқлигидан, сенинг ишингни битқазиш учун бирор чора тополмади. Унинг чеккан азоблари бўйнингдаги қарзидир, унга узр кўргавиш сенинг учун фарзидир. Энди унинг ризоси ва хаста отанг-

нинг ҳам илтимоси шундайдир: у билан қариндошлик тариқини тузиб, сени унга фарзанд этсак. Унинг парига ўхшаган, бошдан-оёғигача гўзал, дилкаш бир қизи бор эмиш, Иф-фат ҳарамидаги у гўзалнинг кўйида юзларча қабилалар саргардонлар. Унга етишмоқ орзусида бўлганлар беҳисоб кўп эди, лекин уни сўрашга жасорат кўрсатолмасдилар. Бу иш билан фахрланаман, агар қайтарсанг ва орқага сурсанг, қўрқинч, ваҳималар келтиради. Мени ризо қилмоқчи бўлсанг, ўзинг ҳам ризолик бериб, бу ишни ҳал қилмоқни менга топширгин!

Шу йўсинда Мажнун тилини боғлаб кўндирди, унинг ризосидан хурсанд бўлди. Хушвақт бўлганидан, оламга сиғмай бутун қабила аҳлини ўз уйига чақиртирди. Бу тантанана керак бўлган бутун нарсаларни ортиғи билан тайёрлади. Мажнунни кеча ва кундуз каби киш ва ос* либослари билан ясантирдилар. Ҳеч иш билан вақтни зое кетказмасдан, тезликда Навфалниқига жўнадилар. У ҳам бу воқеадан хабар топиб, бутун ҳеш-ақрабосини тўплади. Катта тўй маросимини ясаб, меҳмонларни базмга келтирди. Хурсандчиликка берилишиб, неча кеча-кундуз майхўрликлар бўлди.

Шодлик тантанаси тўхтади, базмдан май косалари кўтарилди. Гул юзли келин билан куёвнинг ҳар иккаласини зебзийнатлар билан ясантирдилар. Қизни ойдек тўққиз ниқоб ва пардалар ичига қўйдилар. Куёвни базм ичига келтириб, кишилар орасига ўтиргиздилар. Исонамо мўъжизалар кўрсатучи хатиб, ҳақ ҳамду саносини ўқиб, ой билан куёшни ниқоқ қилди ва уларнинг бошларидан кўп кумуш ва олтинлар сочдилар. Қуёш ҳам келинлардек яширинди, тун ҳам куёв каби ер узра ёстанди. Олам ҳам бу ишни мувофиқ кўриб тўққиз табақда, тўққиз осмоннинг юлдузларидан сочиқ келтирди.

Буларнинг иккови учун уй ичида тахт ясатилиб, кўрпалар тўшалган эди. Уйин-кулги, вақти чоғлиқ билан уларнинг икковини келтирдилар, лекин куёв билан қиз чандон кулмас эдилар. Мажнунни парига яқин ўткизиб, ўз харидорига топширдилар. Навфал уй теварагини кишилардан холи қилди; элнинг ҳам қатнови тўхтади. У атрофда ҳеч қандай киши ва жонзод ҳам қолмаган эди. Вақт ярим кечага яқинлашганда, эл ҳам ўз уйларига кетиб, уйқуга фарқ бўлдилар.

Навфал май ичиб, узоқ ўтирди, турли-туман хаёлларга борар эди. Шу хаёллари уни яширинча уй олдига олиб келди.

---

* Қундуз пўстини ва оқ пўстин.

Секингина уй кигизини йиртиб, ўша тешикдан мўралаб, қизининг ўрнидан туриб, Мажнун қошига бориб, ер ўпаётганини кўрди. У деярди: «Эй, танҳо (йигит), эй пок муҳаббат юзингда балқиган, ҳам вафо нури тегранда шуълаланган, ишқ ичра замонанинг яғонаси! Менга ҳам равшан, элга ҳам маълум бўлган бир сўз борки, у ҳам бўлса, сенинг Лайли кўйида нотавонлигинг, ишқида жаҳонга дoston бўлганингдир. Унинг ғами кўнглингда маҳкам жойланиб, ишқи бўлса сенга топширилгандир. Кўнглингни унинг ўтидан совутмайсан, унинг борлигида ёр тутмайсан. Оталаримизнинг ризоси натижасида шундай ишларга дучор бўлибсан: ишқ ўлкасининг шоҳисан, ишқ аҳлининг ўтидан хабардорсан. Ишқ занжирга оёғи боғланган, менинг ҳам бир дардмандим бор. У дардим ўтида куйгандир, мен ҳам ўшани деб хароб бўлганман. Лекин иккимизнинг ҳам ўтимиз яширин, на уни, на мени эл билмайди. Ўзинг ўйлаб қара, у ҳижронга асир бўлган, сен билан менга бўлаётган бу тўйни эшитиб қолса, бу кечада унинг аҳволи нима бўлади? Умрининг кунига завол етишадими-ку!

Сирларимни сенга айтдим, энди сенга бир ўтинчим бор: Мен туфайли маломатга қолсанг ҳам, шу оғир сўровимга рози бўлсанг, мени халқ олдида обрўсизлангирмаслик учун, бу ердан туриб кетсанг. Кимки бу воқеадан хабардор бўлиб, сени маломат этса ҳам, мен элнинг қаҳрли мазамматига қолмасам, сен шундай маломатларга ўзингни тутсанг. Менга сендан шундай мурувват бўлса ва шундай мардлик кўрсатсанг. Тангри таолодан умидим шуки, пок ва нодир Лайлини ўз паноҳига олиб, ҳар бир бало-қазодан омонда сақласин. Ҳажрида сени сабр ва тоқатли қилиб, васлини ҳам сенга насиб этсин!»

Мажнун бу сўзлардан озор тортиб, бечора қизнинг аҳволига зор-зор йиғлаб, деди: «Эй кўнгли ранжиган! Ўз ишқ ва муҳаббатингга хурсанд бўл! Ёрингга вафо этмоқ шиоринг бўлсин, тангри ҳамиша сенинг ёринг бўлсин. Менинг ҳам ичимга қайғу чўкканидан, тоғ водийларга кетмоқчи эдим. Сенинг кўнглинг учун юрагим ғоят куйган ва қайғуда ўлтирган эдим. Сен шундай лутфни изҳор этдинг, энди қандай қилиб сенга миннатдорлик билдирсам? Ўзимнинг ҳам кетиш ниятим бор, кетсам сендан нима деб хафа бўламан. Мен ўзим ҳам шу соатда кетмоқчи эдим, сен сафаримга мадад бердинг. Миннатни сенга эмас, ўзимга, балки жон билан икки кўзимга қўйганман».

Шундай дуолар ва эҳсон-мурувватлар бағишлаб, Мажнун ўрнидан турди. Ака-сингиллик меҳри билан, синглидан кўп афвлар сўраб, уйдан чиқди-да, яна ғам саҳросига қараб кет-

ди. Қиз билан куёв орасида бўлган шундай сўзларни, шундай қизиқ аҳволни кўрган Навфал, жиннилардек ва май устига наша чеккан кишилардек ўрнидан туриб, уй томон ганг-раган ҳолда қўзғалди. Кўрганларини эсга олиб, уялганидан на айта олар эди, на сақлай олар эди.

Уйнинг бир бурчагида қизнинг ошиғи қаҳр ва ғазаб билан беркиниб турган эди. Қўлига кескир ханжар олиб, агар улар ишратга юз қўйсалар, уларнинг ҳар иккаласини ҳам ҳалок қилмоқчи ва ўз кўксини ҳам чок этмоқчи эди. У бечора ўз ишқида пок эди, ишқ унга ўтни гулзор этди.

Мажнун ишига таслим бўлиб, ишқ маслагидан таълим олди. Унинг изларига пешонасини қўйиб, қилмишларига офаринлар ўқиди. Ўз дилдорининг ғойибона вафосидан хурсанд бўлди.

Бу яширин меҳр-муҳаббатдан беҳуд унинг шавқида тоқати тоқ бўлган жазман йигит уйга кириб олган эди. У ерга йиқилиб, жонини тупроққа қўшди. Маъшуқа ўз нотавонини кўриб, ўзини юз машаққат билан фиғон чекишдан тўхтатди. Меҳрибонлик билан бошига соя солиб, бошини кўтариб, кўнглини олди. Буларнинг орасида йиллар бўйи давом этган бу ишқ ҳарорати кундан-кунга зиёда бўла бориб, шу тунги васл давлати буларнинг қўлига кирмасдан келар эди. Бир-бирларига муҳаббат изҳор этишиб, бир-бирларининг дийдорларидан маст бўлдилар.

Шу кеча ҳар икков ошиқ учун нафс муроди бўлмаса ҳам бошқа ҳамма нарса муяссар бўлди. Висол майидан маст бўлганликларидан, тонг отгунча бир-бирлари билан сўзлашолмай чиқдилар.

Тонг қуши нола чекканда, ошиқ ҳам хайрлашиб, ёр билан топишганига хурсанд бўлиб, чиқиб кетди, маъшуқаси ҳам ғамдан озод бўлиб қолди.

Тонг келинининг юзи тўлишиб, оқаришиб кела бошлаганда фалак машшотаси унинг юзига қуёш кўзгусини рўбарў қилди. Тўй аҳли тонг саҳарлаб, шодлик билан қиз ва куёв олди-га келдилар. Уйда бири бор, икков йўқ эди, қиз ёлғиз эдию, лекин куёв йўқ эди. Мажнун эли ўша ерда ғамга ботиб, ўлимга ҳам рози бўлдилар. Аҳволнинг нималигини билган Навфал, нима дейишини ҳам билмай, тили лол бўлиб қолган эди. У Мажнун элидан кўп узрлар сўради, айтар сўзи сарбасар узр эди:

«Тангрининг тақдири экан, тақдирнинг чораси бўлмайди. Бу ишларга сиз ҳам, биз ҳам, ўғил ҳам, қиз ҳам гуноҳкор эмас. Бу аҳволлар тақдирдан бўлди, шукур қилинг, ортиқча ғам тортманг!» Шундай узрлар билан уларни узатиб қайтди-

да, узалиб ётди. Дард-машаққатлар берган бу сир, унинг жисмини касаллантириб, кўрпага ётқизди.

Эй доно табиб, беморман, лекин текширишинг мувофиқ эмас. Бу яширин ғам жонимни олмоқда, ё уни даф эт, ё жонимни бағишла.

XXXI

*Фалак золи найрангининг ўзгариб туриши
Мажнунни Навфал қизи висолига
еткурмай туриб айиргандек Лайлини
ҳам Ибни Салом маломатидан саломат
айириб, ҳажрнинг қаро тунда икки
номуродни муродга еткургани ва бадан-
сиз руҳни руҳсиз баданга кюргани;
руҳ билан бадан васли муяссар бўлгач,
фироқ тиғини суриб, ўша сув билан бу
висол ўтинини ўчиргани*

Бу саҳифаларни чизган қалам, афсонани шундай ҳикоя қилади:

Ишқ кўпроқ ҳийла ва алдовдан иборат бўлган фалак, бир неча кун Мажнун билан ҳазиллашиб, йўқ, балки, беҳаёлик билан уни уйланишга буюрди.

Иттифоқо Ибни Салом уйланиш учун тўй анжомларини тайёрлади. Бутун керакли нарсаларни ҳозирлаб, Лайли қабиласига от сурди. Улар ҳам меҳмонларнинг келиш хабарини эшитиб, Ибни Саломни уйга бошлаб жойлаштирдилар. Унинг билан келган одамларни ҳам қаршилаб, май базми қурдилар. Одатда бўладиган зиёфатни, ҳаддан зиёда катта қилиб ясадилар. Бир неча кеча-кундуз айш сурдилар, кечалар ҳам, кундузлар ҳам майсиз ўтмади.

Никоҳ тузиш соати келиб, бу тўй тантанасини яна ривожлантирар эди. Белгиланган пайтда қабила аҳли ҳам тўпланди. Бўлмагур, бемаъни сўзларни ўқувчи хатиб ҳам никоҳ ақди билан кувёни боғлади. Никоҳ иши саранжом бўлгач, Лайли ҳарами томон юрдилар. Мингларча жафоларга йўл қўйишиб, у ойни аждаҳога топширмоқчи бўлдилар.

Ёрнинг қўли қўлига яқинлашганда унга ажойиб воқеа дуч келди. Ибни Салом табиатида хафақон касали бор эди. Агар майни кўп ичса, шундай тўлғанишга тушар эдики, ҳатто нафаси ҳам тутилиб қолар эди. Бир неча кун тўхтовсиз

ичишни давом қилдирганидан, ўша касали яна қўзғаб қолди. У ҳушидан кетиб, ўлган кишилардек йиқилди.

Шундай қилиб ҳаётидан ажралгач, тўй мотамга айланди. Халойиқ ҳам уни ўлган ҳисоблаб, тездан бир уйга келтирдилар. Барча тўпланишиб, куёв бошига йиғилдилар, келин билан ҳеч кимнинг иши бўлмади.

Бечора келинни шундай фикр босган эдики, у қаноти синган товусдек мажолсиз эди. Кўнгли юз хил фикрлар билан банд бўлиб, минг хил ўйларга борди. Ўзини ўлдириш учун бир заҳарлик пичоқ яшириб қўйган эди. Агар душман ўз мақсадига эришгудек бўлса, у чор-ночор ўзини ўлдиришга қасд қилган эди. Ёт кишидан қутулиб, ўз ёрига вафодор бўлиб оламдан ўтишни ўйлаган эди. Ўзига урмоқчи бўлган заҳарли пичоқ, гўё ёвнинг баданига кор қилган эди.

Бу кеча фалакнинг иккиюзламалиги кўп ажойиб воқеаларни тўғри келтирди. Бири шундай эди: жонлари дардга тўла бу икки шахсни, фалак денгизи мавж уриб, ҳар иккаласини ҳам айрим-айрим уйлантирмоқчи эди. Буларнинг ҳар бирини бошқа биров билан жуфт қилди-ю, ҳар икки гавҳарни ҳам бежирим сақлади. Яна бири шуки, бу икки ғамли воқеа бир кеча ичида бўлган эди. Худди шу кеча, булар тезликда бошқаларга ўз бўлмасдан, ёт бўлиб айрилишдилар.

Гўё шу воқеалардан назарини узмаган мунажжим, бу ишларни маълум бир соатга тайин қилгандек эди. Лекин бу ишда мунажжим ҳам ожизлик қилар эди, яъни у янглишади.

Алқисса куёв ҳолдан кетиб, кучсизлик унинг танини поймол қилганда, ўша кеча бутун эл ва аёл, кампир, қизлар унинг босишга тўпланган эдилар.

Лайли у балодан озод бўлиб, ғамгин кўнгли хурсанд бўлди. Ўзининг қошида ҳеч ким йўқлигини ва барчанинг куёв босишга тўпланганини кўрди. Ҳужра холи қолгач, кўнгли тўқ бўлди. Уй ёнидаги катта бир қумга кўзи тушиб қолди. Уйдан ташқарига чиқди-да, қум бўйлаб кетди. Бир лаҳза тинмай, ором олмадан, секин-секин қадам ташлар эди. Ҳар нафасда худога шукур қилиб, ихтиёрсиз юриб борар эди. Жуда узоқ масофани босганидан, ҳай қабиласи оромгоҳи ҳам кўзига кўринмай кетди.

Мажнун ҳам биёбонда, шу томонга шитоб билан келар эди. Бир-бирларига яқинлашгач, ҳар иккаласи ҳам изтиробга тушдилар. Лайли унинг жонга ҳузур берувчи, ҳазин навосидан таниди. Мажнун эса унинг ёқимли ҳидидан баҳра топганидан, кўнглида фироқ ва аламлари қолмаган эди. Тезлик билан бир-бирларига етишдилар. Бундай висолни ким кўрган экан, ҳайҳот?! Улар бир-бирларига талпиндилар, шу чоқ руҳ

бадан ҳарамига кириб келгандек бўлди. Яъни у мажруҳ Мажнун баданига маъшуқаси руҳ бўлиб кирди. Муқаддас руҳ учиб келиб бадан тупроғи билан йўғрилиб кетди.

Буларнинг шу ҳоли, икки гавҳар бир қутида сақлангандек, икки қуёш бир бурждан чиққандек бўлди. Бир қадаҳга икки май қуйилди, бир ғунчадан икки гул очилди. Бир жисмга икки руҳ сингиб, бир кўзда икки қорачиғ кўринди. Васл бу иккиликни боқий айлаб, соқий ваҳдат қадаҳини тутди. Бу май бирини маст қилган бўлса, иккинчисини майпараст қилди. Йўқ-йўқ, балки иккаласи ҳам маст, ҳам майпараст бўлди. Бу турфа икки ошиқ-маъшуқнинг исмлари гарчи икки хил бўлса ҳам кўринишлари бир жисм эди. Икки қадаҳдаги оби ҳаёт қўшилса, ким уни ажрата олар эди? Буниси қанд, у бири эса тоза сув эди, қанд бўлса у сувни ўзига шимиб олди. Бунис сув эди, у бири эса сувдан ҳосил бўлган кўпиклар бўлиб, бир оҳ билан унга етишди.

Дунё ҳам бирпас юмшаб тун фитнес кўзига уйқу берди. Жаҳон вафо билан тўлиб, бутун бахтсизликлар фалакнинг уйидан чиқиб кетди. Дунёнинг омон-омонлиги билан маккор замона атрофига девор қурилди. Буларга фалак ёр бўлиб, даврон мададкорлик қилганидан, бу ишга ақл бовар қилмас эди.

Жаҳондаги барча махлуқотлар, шу пайтда ҳар иккаласининг васлини тилар эдилар. Ургамчи ҳам шувоққа ўралиб, иплари билан ўз тумшугини боғлаб олган эди. Кўршапалак ҳам қаноти билан оламга гарда солган эди. Бўрининг эса қулоқлари юзига тушиб, кўзининг чироғи ёпилган эди. Укки бўлса ногоҳ овоз чиқариб юбормаслиги учун, тумшугини парлари ичига олган эди. Қўйчи итини уйқу деви, ҳар бир жунига кириб олгандек, босиб олган эди. Бу анбаролуд қоронғу кеча, макр билан тулкининг уясига тутун солган эди. Ҳайвот ва қушлар тинчланиб, газанда ва йиртқишлар уйқуга чўмган эдилар.

Бундай васлнинг зое кетмаслиги учун, табиат ҳам мадад кўрсатарди. Не гард учиб, не ел эсар эди, сувлар ҳам жимгина оқиб, ҳеч қандай ўтнинг ёлқини кўринмас эди. Ҳаво мизожи ўт кўрасининг юзини тўсиб олишга мойил эди. Совуқлик сипоҳи тушмасин учун, ўтнинг пардаси тўсқинлик қилади.

Тўққиз фалак бир-бирининг юзини тўсгани сингари шу совуқлик фалак юзини пок сақлар эди. Ҳаракатсиз юлдузлар эса, бахтсизлик келтирувчи ниятларидан воз кечиб, саодат бағишловчи юлдузлар орасидан ўрин олдилар. Ойнинг кулчасида нур ҳам кўринмас эди, ер уни қуёш кўмачдонига кўм-

ган эди. Аторуд тонг отгунча ҳеч кўзини юммасдан, «кўз тегмасин» оятини ёзар эди. Зуҳро юлдузи ашула қилмай, чанг чалолмай, парда ичига яширинаётган эди. Қуёш шамъи ер тагига ботиб, кеча хилвати ўз шамъини чиқарган эди. Баҳром юлдузи ғазаб билан найза ўқталиб, ҳар ким ёмон кўз билан қараса кўр қилмоқчи бўлиб турар эди. Биржис эса шу икки дилрабога фурсат тилаб, қўл очиб дуо қилар эди. Зуҳал юлдузи эса бахтсизлик ёғдиришдан номус қилиб, тунга ўз юзидан қора ранг берар эди. Тун ҳам қўлларини қорага булғаб, саҳар йўлини тўсар эди. Тонг шабадасини урмас ва тун кулларини ҳам совутмас эди. Чин тонг нафас олишга ҳам ҳавас қилмас, ёлғон тонгга эса бу кечадан ўрин ҳам йўқ эди. Фалак гардишини тун дудлари тутиб, тонгнинг даммини қайтарган эди.

Элдаги ақл чароғида ёруғ ҳам йўқ, бутун махлуқот чуқур уйқуга толган эди. Улар иккиси бахти уйғоқ кишилардай, бир-бирларининг дийдоридан маст бўлган эдилар. Фалакнинг йиллар бўйи давом қилган хилоф одати, ҳаракатлари бир кечада йўқ бўлган эди.

Сарв дарахтига чирмашган печак гулдек, бу икки тан ва жон бир-бирларига чирмашдилар. Гоҳ Мажнун Лайлининг оёғини ўпар, гоҳ Лайли унинг иягини силар. Гоҳ Мажнун қўлларини ҳалқа қилиб, Лайлининг танга сочи каби ўрар. Гоҳ Лайли Мажнун қўлини силар, гоҳ юзини, гоҳ кўзини суртар эди. Гоҳ Мажнун қулочини очиб ёрининг сочини қўлига чирмар эди. Яъни хазинаники ҳавас қиларкан, унга илон тармашиб қолса таажжуб эмас!

Лайли гоҳ ўз дардини изҳор қилар экан, Мажнуннинг тартибсиз сочларидан гардини артар эди. Яъни бу қора ғамнинг ғубори — чанги, тоторнинг хушбўй атридан ҳам менга яхши, дер эди. Мажнун ўзини Лайли фаҳмлаб, нозу ишвалар қилар эди. Лайли ҳам ўзини Мажнун ҳисоблаб, ёрга яқин бўлганлигига шукур қилар эди. Мажнун Лайли бўлиб, Лайли Мажнун бўлди-ю, ораларида иккиликка ҳеч йўл қолмади.

Улар кўп ҳолатли ишларни бошларидан ўтказган бўлсалар ҳам, покликдан ажрим эмасдилар. Ишқ аҳли булардек пок бўларкан, уларга абадий васл муяссар бўлса не ажаб? Нафс мақсадида ошиқ бўлганлар учун ошиқлик ҳаромдир.

Бир-бирига кўнгил берган шу ошиқ-маъшуқлар, шундай қилиб васлларига эришдилар. Осмоннинг пайванди узилиб, жафо яна бошланди. Ёлғон кулишларга роғиб бўлиб ёлғон тонг ҳам ота бошлади. Лайлининг ҳам шодлиги қочиб, тонг

шамъи каби кўз ёшларини тўкди. Ҳар иккаласи ҳам бемехр фалакнинг ўз қуёшига юз кўрсатажагини билдилар.

Янги ўсган сарв (Лайли) юз узр-ҳурматлар билан ўрнидан туриб, шаҳло кўзларидан арғувон доналар тўкди. Уша оқшомда бошига тушган бахтсизлик ва кулфатларни бир-бир шарҳ қилиб деди: «Менинг бу ерда туришим қанча яхши бўлса ҳам, лекин қайтишим айни маслаҳатдир».

Ҳар иккиси ҳам ўша кеча бошдан ўтказган воқеаларни айтишдилар. Бир-бирларининг оёқларини ўпиб, айрилиқ доғини тозаладилар. Ғамли туннинг дарди девонага қолди; кечалари дайдиб юрувчи ой ҳам ўз минорасига чиққан эди. Агар айрилиқ тонгининг банд — тузоғи очилмаса, висол шомининг ўзи яхши давлатдир. Юз йилларча шундай шомнинг орзу-ҳавасида бўлсаларда, тонг дам ургач, унинг бир нафас эканлиги билинади.

XXXII

*Фироқ тоши кўксига урилавериб, Мажнуннинг Нажд тоғини оромгоҳ қилгани;
кўзидан тўккан бағир қонидан у тоғда
лолазор очилгани; мушк бўйли оҳуси
ёди билан сўзга кириб, мушк сочувчи
насим билан наво кўргизгани*

Дардлар билан парвариш топган афсона куйловчи бу дардли афсонани шундай бошлайди:

Уша кечаси икки дилором бир-бирларининг васлидан муродга етгандан сўнг, бири даштда қолди, бири ўз қабиласига қараб кетди. Ойнинг чодирини (яъни Лайлининг уйи) бўш қолган эди, шу чодирнинг оғи қайтиб борди. Лайлининг ҳолидан эл-юрт хабардор бўлмади, унинг васлидан ким баҳра олганлигини ҳеч ким билолмади. Ибни Саломнинг номурод тўдаси Лайлининг ўз муродига етганидан ғафлатда қолдилар. Тонг куёвдек безаниб, жилва билан кўринди. Асфар гули тонг нафасини ўзининг сариқ ранги билан бўғиб қўйди. Хафақон касалига йўлиққан куёв кўз очиб, бошига тўпланган кишиларга амори (кажава) келтиришни буюрди ва ўз саройига жўнади. Касаллиги қачон тузалса, яна бошланган ишга майл билдирмоқ бўлди.

Лайли ўз уйига келиб, кўнгли таскин топгач, яна ҳижрон алаmidан ғамга тушди. Унинг димоғи ёр бўйини искагани-

дан, бир зум ҳам тинчиёлмас эди. Дардининг қаттиқлигини ҳам айшининг аччиқлигини сезар эди.

Мажнун васл давлатига эришган бўлса ҳам, васл лаззатини фаҳм этмади. У, ҳам ўтида хас каби ёниб, васлнинг отинигина эшитарди, холос. Энди бу васл билан юз бор оби ҳаёт сувини ичгандек жони тоза бўлди. Замона бу ҳаёт сувини тўкиб, ўрнига яна заҳар тўлган жомни тутди. Ҳижрон шу даражага етдики, аввалгидан ҳам мушкулроқ ҳолга тушди. Кўнглига юзларча балоларнинг ваҳимаси тушгач, яна Нажд тоғига жўнади. Нажд деб аталган у чўққи ер юзининг иккинчи осмони ҳисобланади. Унинг учи фалаkning қулоғини тешиб, ойнанинг қоплондан қасдини олган. Нажддаги қоплондан осмон асадига кулфат етарди, эчкиси эса осмоннинг жадди билан баравар югурар эди. Унинг кўкида ўсимликлар кўкармаган эди, на гуллар, на сабзлардан асар бор эди. Унинг учлари ойнанинг қалқонига тигдек тегар, балки қуёшнинг юзига ҳам етар эди. Унинг қиррасидаги тош парчалари, худди қиличнинг дастасига қўйилган тошлардек эди. Ошиққадаги қайғу тоғидек, унинг борлиги тошдан иборат эди. Ошиққа жафо кўрсатиш учун, унинг қўйни ва этаклари тош билан лиқ тўлганди. Ҳар бир тикани ҳажр нишидек ўткир, ҳар бир тош парчаси эса, фироқдек ҳам келтиргучидир.

Бу тоғнинг тепаси Мажнунга мақои бўлиб, унда Мажнун тош парчаларини тозалар, хас-хашақларини супураб эди. Мажнун бу тоғ тепасини ўзига манзил этгач, бутун қабилалар кўзига кўриниб турар эди. Лайли уйини мўлжалга олиб, ундан кўзини ҳеч узолмас эди. Ҳай қабиласига қараш билан, ўз ғамига чора тепмоқчи бўлар, ўша қабиладан чиққан тутунни кўзига сурма қилиб суртар эди. У қабиланинг тоғ каби осмонга чиққан чанглари, Мажнуннинг кўзига тўтиё эди. Дам-бадам оҳ тортиб, яна ўша тарафга юрди. Кўкка кўтарилган ўтга ўхшаб, Мажнун ҳам алангадек тоғ устига чиқди. Яна ўша қабиллага кўз тикиб, ўз-ўзича сўзлай бошлади. Уни ваҳший ҳайвонлар давра қилиб ўраб олдилар, уларнинг қушлари жойида-ю, бу беҳуш шайдо эди. Атрофига қушлар жам бўлдилар, улар парвона, лекин бу шамъ эди. Унинг иши шундай бўлиб, ҳайвон ва қушлар билан куни ўтар эди.

Ваҳший ҳайвонлар унинг ҳамсуҳбати бўлиб, бир жайрон унинг дўсти эди. Бу жайроннинг бўйни нозик, кўзлари шўх, баданлари маҳкам, сёқлари енгил, чопонғич эди. Унинг сурати лутф қалами билан чизилган эди, жони эса нофамушнинг хушбўй ҳидидан эди. У жайрон бу дееоннинг ёр ва ошнаси, суянганда суянчиғи эди. Мажнун меҳрибонлик билан жайроннинг бўйинни қучоқлар ва юзини юзига суртар эди.

Жайрон эса қулоғи билан Мажнуннинг кўз ёшларини артар, туёқлари билан баданини қашир эди.

Мажнун унинг васфини куйлаб, қулоғига афсоналар айтар эди: «Эй, ошиқларга ошна табиатли ва бошдан-оёғигача дўстлик меҳри тўлган. Силлиқ танларингга ипак кийим кийибсан, тагингда эса ипак ўрнида қоқим — майин жунинг бор. Елканг ва сағринг тоза, пешона ва бетларинг чиройли. Емагинг лола бўлганидан, оғзингда лоланинг бир барги тил бўлиб қолибди. Тишларинг лола устига тушган шабнамдир, уни шабнам демайин, балки ипга тизилган дурдоналардир. Шу лола баргидан озиқланганинг учун дудоғинг дур устидаги ёқутга айланибди. Икки кўзингнинг қоралиги позаҳр* билан қаро орасида алоҳида ранг касб этибдир. Кўзингнинг ҳар очилиб юмилиши, бу позаҳр, элга юзларча асалдан баҳра етказди. Ё аччиқланиб одам ўлдиришга қасд қилдингмики, позаҳр кўзингни заҳарга тўлдирибди? Уни позаҳр демайин балки жон билан кўнгил орасидаги қора балодир. Жоду кўзинг Лайлиникидек шўждир, ўзи сурмасиз бўлса ҳам доим сурмарандир. Нозик оёқларинг йўнилган ва учи кесилган қаламга ўхшаб кўринади. Билсам, туёғинг туёқ эмас, қалам учига юққан сиёҳ экан. Бўғимли қамиш қаламдек, нозик суякларинг ҳам бир-бирига пайванддир. Таажжубки хат ёзиш учун бўғинлик қалам очибсан. Шу қаламинг билан юриб, Лайли саройига бориб жойлашгин. У баҳор гашти билан чиқиб, сен тарафга қараб юрса, четроқ жойда давра олиб, узоқдан югуриб, бошидан айлангин. Унинг атрофида чопиб айланганинда ҳар ўн қадамда тупроққа юз қўйгин. Менинг учун сайрининг йўли ва йўлининг тупроғи бўлгин. Ҳам юзимни юзингга, ҳам кўзимни кўзингга суртайин. У хиром этган томонга сен ҳам равон бўл, лола ва гуллар орасига беркингин. У келгач, оёғига юзингни ва қадамининг тупроғига икки кўзингни суртгин. Бўзлаб менинг ғамимни ошкор этгин, ҳўнграб ғариблигимни ва мунгимни айтгин».

Мажнун кийикка шундай ёлвориб, қушларга ўзгача ҳасрат қиларди. Қушларнинг ҳар бирига дам-бадам қуш тили билан ёлвориб ғам ҳиссасини айтар эди. Жон саҳифасига нома ёзаркан, ҳар дамда ҳушидан кетар эди. Бу номани жоннинг иплари билан уларнинг қанотига маҳкам боғларди. Гоҳ ҳаводаги қушлар билан, гоҳ тонг шабадасидан хабар юборар эди. Кўнгли висол ҳавасига тушса ҳам, лекин бу ҳаваслар хаёлда эди. Мажнун, Лайли билан топишган вақтларини ўйлаб, кўнгли шод бўлар эди.

---

* П о з а ҳ р — заҳармуҳра, заҳарни қайтарадиган даво.

Киши ҳижрон дардини юз йил тортиб, бир дам бўлсин висолга эришса, ундан сўнг айрилиқ устига айрилиқ келса ҳам ғами бўлмайди, афсуски ўша дам сенга насиб этмади!

XXXIII

Мажнуннинг ота-онаси унинг муҳлик фироқидан ҳалок бўлиб, у бу ҳолни кўргани; тупроқларига елдек етиб, ота гўри бошида етимлик дарди билан, она қабри тошида асирлик мунги билан фиғон торгани

Бу ғам базмида дардга тўлган кўп дардли навҳаларни шу хилда куйлайди:

У жигари қон, яъни ғариб, хаста Мажнуннинг Навфал уйидан чиқиб, даштга қараб кетганини эрталаб ота-онаси билгандан сўнг, эл-юрт олдида уятга қолган ота-онанинг ҳаёти тор-мор бўлди. Эл ичида шармисор бўлганидан ва алам билан куйганидан ҳар иккиси уйига қайтганларида отасини иситма тутди, бадани терга пишди. Дард билан касаллик тўшагига ётиб иссиқ терга ботиб, совуқ оҳлар тортди. Касални тузатиш учун кўп илож-чоралар қилсалар-да, тани сиҳат топмади. Ҳақимлар қанчалик маҳорат кўргазсалар ҳам табиатдан ҳарорат кетмади. Кофурни* шарбат каби ичган сари, баданидаги ҳарорат баттар кўтарилар эди. Вақтики ҳаёт дарахти баргсиз қолса, ундай кишига бирдан-бир шарбат ўлим шарбати бўлади. Агар табиб касалга тухмиёна** берса, унинг доналаридан заҳарли гиёҳлар ўсади. Табибнинг таранжабин (ични юмшатадиган) дориси касалнинг ичини қабзият қилар, исканжабин (сафро моддасини йўқотадиган) дориси бўлса сафрони кўпайтирар эди. Касал учун қилинган бутун тумор, жодугарлик ва дуохонликлар касалнинг азобини яна ҳам оширишга сабаб бўлар, касаллигининг азоби қўрқинчли бўлганидан бу азобларни тўхтатишга илож топилмас эди. Кўкдан «Омонатни бер!» деган товуш келганидан сўнг, ўзидаги жон омонатини топширди. Жойи сидра бўлган унинг руҳи қуши ўз маконига қараб учди. Қабила азада қолиб, ғам аҳли оҳвойга тушди.

Бу воқеаларнинг ичида қолган нотавон кампирнинг аҳво-

* Кофур — гоятда оқ ва хушбўй модда.

** Тухмиёна — доривор ўсимлик уруғи, ҳаб дори.

ли жуда оғирлашди. Бир ёқдан ўғил ғами билан қийналиш, иккинчи ёқдан чолнинг дарду-ранжларини тортиб, натижада ўзини пора-пора этди, ҳаётидан ҳам бошқа умиди қолмаган эди. Оқ сочини юлиб елларга учирди, жисми ҳам бир соч толасидек заиф бўлиб қолган эди. Жафолар келтирувчи дунё, уни ҳам ўз жуфтнинг қучоғига солди. Уғлини кўролмасдан, унинг фиоқида кетган бўлса-да, лекин чолига етишди. Қабила бу бечора кампирга ҳам аза тутио, унинг учун қора кийдилар.

Уша ерда бир гўристон бўлиб, унда ҳай қабиласининг одамлари дафн этиларди. Абадий кўз очмас уйқу чоғи келиб, иккови ҳам уша ерда ёндошдилар. Фалакнинг оундай ишларидан Нажд тоғида юрган Мажнун хабарсиз эди.

Кунлардан бир кун унинг қайғуси жуда ошиб, кўзига бир нафас уйқу кирган эди. Кўзлари уйқуга ботиб, роҳатлангач, қизиқ бир туш кўрди: Қараса икки каптар бир уйда бола очган, каптар боласининг қанотлари ўсгач, замона уни изтиробга солди. Паришомхотир бўлиб, бу каптар бир муддат ҳавойи бўлиб қолди. Ота-онасидан тамом ажралиб, саҳродаги жониворларга қўшилди. Ота-онаси, яъни нар ва мода каптарлар уни келтириш учун ҳавога парвоз этдилар; уни топсалар ҳам, каптар бола ром бўлмади, ўз уйига қайтмади. Улар иккови ноумид бўлиб қайтганларида, абадий бир балога учраб қолдилар. Юқоридан икки бургут учиб келиб, бу икки каптарни бир луқма қилди.

Бу тушни кўрган Мажнун кўзини очиб, қонли ёшлар тўкди. Тушининг таъбирини билмоқчи бўлар экан, бу аҳволни ўз ҳолига ўхшатди. Ота-онаси ўлиб, ҳаётининг қуёши қорайганини билди. Тоғдан санчиб пастга қараб югурди, селдек кўз ёшлар тўкди. Қабиласининг қабристонига оҳ-зор тортиб йиғлаб борди. Қабрларни кўриб юрганида, икки қабрга кўзи тушди: улар янги ясалган, ғам лойидан усти шувалган эди. Қабрларнинг устини кулфат чанглари босиб, унинг атрофида меҳнат тиканлари ўсган. Кулфат тиканларидан қизил гуллар, машаққат райҳонлари ва дард гуллари очилган. Қабрнинг лоласида эса ҳасрат, фиоқ қонлари ва ғам доғлари кўринар эди. Тошлари шодлик пиёласини ушатиб, чанглари хуррамлик чироғини ўчирган эди. Улар ғам шамоли икки шамъни йиқитиб, ўчирганга ўхшайди. Бу қабрда ётганлар худди шамъ орасидаги пиликдек ғам билан синишган. Буларни ўчган икки шамъ дема, ошиқ калимасидаги алифлардир.

Жон ва кўнгиллариининг қарори бўлган Мажнун, уларнинг танини шундай топтаган эди. Ота-онасининг мазорини кўргач, уқубатлар тўлган баданига худди чақин теккандек

бўлди. Бошига жуда кўп тупроқлар совурганидан, гўё кўҳна осмон бошига йиқилгандек бўлди. Азобланган баданига тошлар билан уриб, у баданнинг банд-банддан айириб юборгандек бўлди. Оқининг тутгулари билан дунёнинг хонумонини қорайтириб юборди.

Мажнун отасининг мозорига бош урди, у тошлар унинг бошини янчиб йўқотиб юборди. Шундай жон ачитувчи фиғонлар билан яширин сирларини айта бошлади: «Эй саҳро аҳлининг асизи! Ҳимматининг каманди осмон учигача етган! Саҳрогина эмас, Маккадан то Шомгача бўлган бутун дашт аҳли сенинг неъматинг дастурхонидан баҳраманд эдилар. Араблар ичида ҳурматли кишилар ҳам фармонингда эдилар, сенинг бутун бахтсизликларинг мендан бўлди. Кўнглинг ҳам менинг ғамимда ношод бўлди, умринг ҳам менинг ишим орқасида барбод бўлди. Роҳат топаман деб мени истаган эдинг, лекин ёруғ чироғинг мен туфайли ўчди. Фарзанд деб кўп пуллар садақа қилдинг, лекин мени кўриб аламдан бошқа нарса топмадинг. Гавҳар билан бошингни зийнатламоқчи бўлдинг, у гавҳар бошингга тош бўлиб тегди. Яраларингга қўймоқчи бўлган малҳаминг, уни куйдиришга сабаб бўлди. Покидек ўткир тиг тиладинг, лекин ундан баданларинг тилим-тилим бўлди. Уйингни равшан қилмоқ учун шамъ тиладинг, лекин у шамъдан бутун хонумонинг куйиб кетди. Яъни мендек мубтало ва икки юзи қорани истадинг. Бу юзи ҳора сенинг ором ва қарорингни йўқотди. Ҳаётинг қора кунларга қолди. Эй вой, бу ғамларга қандай чидаш берайин, қайси тил билан тавба қилайин?! ...Чунки, амринг билан йўл тутмадим, руҳингни қандай қилиб рози этайин?! Ногоҳ мендан шундай тўйиб, ғам тоғини устимга қўйдинг-да, суякларимни бир-бир ушатиб, танимни тупроққа кўмдинг. Ҳар қанча бадбахт ва толесиз бўлсам ҳам, қарам билан гуноҳимни кечиргин, руҳингни узрхоҳим қилгин»,— деб бош ва танини тошга уриб, киприклари билан ерларни супурди.

Онасининг қабрига келиб тўхтагач, фарёд-фиғонлари оламга сиғмай кетди. Еқа ўрнига кўксини чок қилиб, юрагига раҳмсиз тиглар урди. Кўз ёшининг селидан ерлар денгизга айланиб, қабрлар эса балиқлар каби кўринди. Оқининг шиддатидан қум устида тани қовурилган балиққа айланди. Тани қизиган қумда кўкси чок бўлган буғдой донасига ўхшаб қолди. Тани дард билан тўлган ҳолда, балки жисми чок бўлган ҳолда, баҳор булутидек ўкириб, сел каби юзига шاپалоқ урди. Юз дард билан йиғлаб, онасига шундай марсияни ўқиди: «Эй, жонимнинг қибласи, қибламнинг нури! Қора сочларинг менинг берган азобларимда оқарди. Жонимнинг севинчи, кў-

зимнинг чироғи, кўнглим хуши, хотирамга роҳат бергучи сен Каъбам эдинг мен бутхонани тиладим, атрофингда ҳеч зиёрат қилмадим. Ҳар вақт сени изтиробларга солиб, Каъбамни хароб этдим. Каъбам хароб бўлгач, тангрига нима деб жавоб бераман? Ўзбошимча фалак, жисмингдаги садаф ичига инжу деб тош солибди. Тугилган вақтимдаёқ ўлсам бўлмасми эди, кошки туғилмаганлар билан тенг бўлсам эди. Мен бахтсиз, қора кунларда қолган, тирик қолиб сенинг жонингга бало бўлдим. Сен менга меҳр қўйиб, қўлинг доим бешигимда бўлди. Ҳар кун мени деб қайғу ютдинг, тунларда уйқу кўзингга ҳаром бўлди. Кечалари тинмасдан зор-зор йиғлаб, уйқунгни қочирган эдим. Кеча-кундуз менинг азобимда тинчлигингни йўқотиб, ичмоқ-емоқни ҳам унутган эдинг. Бир бурда еган нонинг ҳам менга сут бўлсин учун эди. Уминдинг шундай эди-ю, чарх золи сенга ўчакишиб, азоблар юки билан қаддингни букди, ажинлар тушириб, юзингни тарам-тарам қилиб юборди. Бошинг ёстиққа етиб, бошингга суянчиқ керак бўлганда; мен ҳам букилиб қошингда турсам, осмондек бошингдан ўргилсам, қулдек ўғиллигингни, ўғил бўлиб қуллигингни қилсам! Фалакнинг ҳар хил тузоқларига тушганингда, мен билан кўнглинг хурсанд бўлса.

Ҳақиқатан шундай ишлар бўлдими, сен кучдан кетдинг, мен бўлсам улғайдим. Хаста жонинг борган сари қарилликка юз тутди, мен ўсиб вояга етдим. Лекин мен бахти қора, ланнати, бир нафас ҳам қошингда ҳозир бўлолмадим. Шафқат билан қўлингни ҳам тутмадим, кўзим билан йўллариингни сурпурмадим. Тортган азобларингга ҳамдардлик кўрсатолмай ва айтганларингни ҳам жон билан бажаролмай, балки хизматингни кам қилишгина эмас, кўп ношукурликлар қилдим. Туну кун сендан жудо бўлиб, хабар олмасдан бевафолик қилдим. Ўзимни телбаликка солгандек бўлиб, кўнглингни ололмадим. Ўзим дардингга даво қилолмадим, қизиғи шуки, менадан сенга ҳар нафасда турли-туман балолар етди, менинг аламларимни тортиб, жондан ажралдинг. Гўё сен менинг бундай бепоён ранжларимни тортиб, ғам ва дард билан жаҳондан чиқдинг. Мен даштма-дашт, беҳуда нолалар тортиб, оёқ яланг мажнун бўлиб юрдим. Руҳингнинг жилвагоҳи жаннат боғларидир, макони жаннатдир. Ўша боғда ҳам менадан шод эмаслигингни билсам, шу зулм мен учун етарлидир. Бечораман, бошқа нима қила олар эдим, дардимга қандай чора ҳам топардим».

Мажнун шундай ғарибона куйлар билан аза тутиб йиғлади. Ошиқ шундай сўзларни айтгач, шикаст топган бошларини ерга урди. Яна кучсизланиб, охири ҳушсиз ҳолда йиқил-

ди. Шу даражада ўзидан кетдики, гўё ота-онасига етгандек эди.

Эй дўст, бир нафас бошимга келиб, мен мотамзадага бир боқиб, раҳм эт! Бу кимсасиз фақиринг ҳажр доғлари ичида етиминг ва асиринг бўлиб қолди.

XXXIV

Мажнуннинг ёр ҳажри ўтидан куйган танига ота-она ҳасрати яна икки ўлдирувчи доғ қўйганидан машаққати қаттиқ бўлганини Лайли эшитиб, у куйгани куйдирган ўтлар тобидан иситиб, дудидан ўзининг ҳаёт рўзгори қаро бўлгани

Бу саҳифаларга зар сочувчи сўз гавҳарларини шундай сочди:

У кимсасиз бечора телба, яна ота-онасидан ҳам ажралиб қолди. Мажнунни ёр доғи ўртаган эди, бунинг устига яна ота ва онаи зорларининг ҳам доғи қўшилди. Ҳижрон унга заҳри қотил берган эди, бу мотам унга ажалдан илгари ўлдиргувчи бўлиб тушди. Жудолик Мажнунни ушатиш учун ўз тошини отган эди, бу мотам эса синганни яна майдалади. Дард устига дард тушганидан, у бечора гўристон ичида қолган эди. Ота ва онасининг қабрлари унинг турар жойи бўлиб, бутун олам унга қоп-қора гўрдек кўринарди. Унинг кундалик иши қабр ёнига ўтириб, нола қилмоқ ва юзларча ғамга ўзини ҳавола қилмоқдан иборат бўлиб қолди. Ўз жонига жафолар келтириб, ўзига-ўзи азалар тутарди.

Ота-онадан жудолик икки доғ ва икки ўт эди, ҳижрон бу ўт устига ёғ тўкар эди. Гарчи бу икки доғнинг ўти яширин куйдирса ҳам, ҳижрон олови жон куйдиргувчи чақмоқ эди. Шунчаллик ғам ва балолар йиғилганидан, у ғамзада мубтало йиқилиб қолди. Заифлик унинг танига ғолиб келиб, шу дамнинг ичида ётиб қолди. Ваҳший ҳайвонлар унинг бошига тўпланиб, ғавғо қилишарди, ерда фақат кийиклар ва зич гўрларгина бор эди. Унинг аҳволи шундай мушкулликка тушди.

Нақл этгувчи яна шундай ривоят қиладики, у ерда гул-юзли паризод, Мажнун васлидан шод бўлган эди, бироқ ўша васлни бу самарасиз дунё яна ҳажрга айлантирди. Лайлининг яраси малҳам топгандан сўнг, ҳайҳот... яна бир ўт уни

тамоман ёндирди. Бу ўт у санамни куйдириб, Эрам боғининг гулини дўзахга солар эди. Бетоб тани дармонсиз ва азобга тушган, жони ғоят қийналган эди. Ёрига тушган бу мотам, Лайли учун худди ўз ота-онасининг аламини тортгандек туюлди. Бу ҳол унинг дард-аламини ошириб, ғам йўлини узунроқ қилди. Мажнун бошига тушган воқеаларнинг сабабчиси ўзи эканлигини билар эди. Мажнун ота-онасининг ҳалок бўлишлари, унинг Лайли кўйида дард тортишидан бўлди. Фалак туғдирган бундай ҳодисаларга бевосита сабабчи бўлди.

Бу кулфатлар Лайлининг ғамини ортдириб, уни ғам ўтига исириқ қилиб ташлади. Ғам-ҳасратлардан зорланиб, йиғи таронасини қуйидагича бошлади:

«Эй, ўзбошимча тескари дунё, зулмингдан вой, юз туман вой!.. Қачонгача жонимга ситам ва кўнглимга аламни насиб этасан?! Бир гулни шапалоқлаб, япроқларини узиб совурмоқ қачонгача?! Бир баргнинг ҳоли шундай бўлгач, яна уни барча халқнинг оёқ остига ташлайсан. У барг сенинг юлдузларингга ўхшаш, элга бахтсизлик ва ғам келтирадиган эмас эди. Бир сарвга қўл узатиб, шохларига юзларча шикаст бериб ўтинларини тўхтовсиз ёндириб, шохларини ўт қилиб, ўтини кулга айлантиришдан муддаонинг нима?! У сарв сенинг наҳс, жаҳонни хароб қиладиган зузанабинг* эмас эди-ку! Бунча энди бир лаълга тош уриб, уни икки тош орасида майдаламоқ? Буларга қаноатланмай, тошлар орасида талқон қилмоқчисан. Аторудинг билан бəраварлашиб, қонидан ранг олган эмас эдим. Бир кийик боласи мушкини кўриш билан, уни ўлдириш учун ўч ханжарини тортидиг. Уни сўйиб ташлаш билан қаноат қилмай тамоман аъзосини парча-парча қилдинг! Бу хуш бўй таратувчи бир кийик боласи эди, сенинг шум асадинг эмас эди. Бир ажойиб тустовуқ учун тузоқ қўйиб, тутиб олгач, уни ўлдиришга ошиқасан! Ошиғич равишда унинг парларини юлиб, ўт устида кабоб қилмоқчи бўласан. Нима бўлса-да бир тустовуқ эди, у овчилик қиладиган наср тойиринг—қийғиринг эмас эди-ку? Заиф, бенаво юз дард-балого мубтало бўлган Лайлини ўлдириш билан кифояланмай, ҳажр ўтига хас каби ташлайсан. Муддаонинг нима, бу Лайли сенинг маккор золинг эмас эди-ку?!

Совурилгайсиз эй ўтиб кетувчи фалаклар! Қўзғолинг, эй ҳазар билмас юлдузлар! Жисмимни қилдек қилдингиз, жонимни хароб қилдингизлар! Буғдой каби қоврилиб, сомон каби соврилишим қачонгача? Ҳам борлигим уйи бузилди, ҳам

---

* З у з а н а б, з у з а н о б а — қуйруқли юлдуз, наҳс юлдузи.

тоқатим иплари узилди. Жисмим чангларини оҳим учириб юборди, эй чарх, ҳали ҳам гуноҳим аригани йўқми? Қийноқларинг кўнглим уйин бузди, эй фалак, азоб-уқубатларинг тугамадими?! Бу азоб-қийноқлар ҳам меники, ёримдаги ранж ҳам меники. Унинг ота-онасининг ўлиши, менинг ҳам ғамларимни сширди. Агар у дардга тўлган бўлса, менинг дардим икки бор кўпайди. У ота-онанинг ғамини тортса, мен ҳам унинг, ҳам уларнинг ғамини чекаман. Лайли жудолик бало-сига йўлиққан, шунинг учун ҳам, унинг икки Мажнунча азоби бор. Унинг учун умрни ҳавас этиш ортиқча бўлганидан, жонидан кечиши ҳам таажжуб эмас!»

Лайлининг фиғон ўти ҳаддан ошгач, жисмига ҳарорат туташди. Бу ўтдан гулюзли Лайли, ботаётган қуёшдек қизиди; гул барги каби юзини терлар босиб, иситма ўтидан тўлғана бошлади. Терлари гул юзига томиб, иситмаси билан юзи чўгдек қизарган эди.

Онаси Лайлининг бу ишидан хабардор эди. Қизини ногоҳ шундай ҳолде кўриб, кўнгли изтиробга тушди, гўё жигари кабоб бўлди. Жигари пора бўлган она, бағрининг куйишига чидаёлмай, отасини ҳам хабардор қилди. Ота ҳам қизининг қаттиқ аҳволини кўриб, маломатга тушди. Ота-она ва қавмуқариндошлари йиғилишиб, Лайлининг бошига табиблар келтиришди.

Қуёш (Лайли)нинг эса изтироби ошиб, юзи сарғайиб, танида иситмаси ҳам зўрайди. Табиб, хастанинг сиҳат топишини истаса ҳам, хастанинг баданида заифлик устун келган эди. Исонефас ҳақим ҳаракат қилди-ю, лекин қуёшнинг ҳарорати ҳеч камаймади. Шунча муолижалар билан ҳам аҳволи яхшиланмади, ажал етганидан кейин, муолижадан нима фойда чиқади? Ҳар кун унинг дармонсизлиги ортиб, ғамлари ҳам узоққа чўзилар эди.

Борган сари бош оғриғи кучайиб борар экан, қулоғига шундай сўз эшитилди:

«Дард ва мотам асирлигида қолган Мажнун ҳам ўлим ҳолида экан, у зорлик ва ҳижронда йиғловчи Мажнун гўристонда ўлган кишидек бўлиб ётар экан. Гоҳ ўзида, гоҳ ўзидан кегиб, кўзи ўлик кўзидек нурсиз бўлиб қолган эмиш. Тани ўз мотами билан азобланар, дардинг эса жисмидан жонини олмоқда. Юзларча ғами устига яна мотам тушиб, сенсиз мотамга мотам қўшилди. Жони ғам ва дард бўлан поймол бўлиб, аҳволи ҳаддан ташқари хароб бўлган».

Маҳваш, яъни Лайли бу сўзларни эшитгач, бир ўти минг бўлди. Умрининг кемаси балчиққа ботиб, ўлишига ақли етиб ётди.

Эй табиб, энди парҳез қилмайман, чунки дардим ўти борган сари ошмоқда. Шарбатдан менинг ичим куйди, қўлимга сув шарбатини бер!

XXXV

*Ҳазон ели боғ зеболағи ҳаёти шамъини
ўчирганда Лайли ҳаёти баҳорининг гул-
ларини ажал хазони совуқ шамоли кўк-
ка совуриб, Мажнуннинг руҳи булбули
бадан қафасини гулбун узра ташлаб, у
яраланган гул барги сўлгунча учиб кет-
гани*

Куз фаслининг совуқ шамоли етиб, бўстоннинг чиройини сомон ранг қилди. Сариқ касалига йўлиққандек, бутун япроқлар сарғайиб кетдилар. Ҳамма барглар ер тўшагида касаллардек оёқ узатиб ётдилар. Баргларнинг ёзди пастда, гўё чўзилган оёқлар эди. Мехржон* шамоли келгач, барглар ҳам ўз жонларига умидсиз қарай бошлаган эди. Дарахтлар ҳам титрамоққа бошладилар, мевалар уй кунжига жойландилар. Сарсар чаманга торож келтириб, бўстон аҳли гулларни эса яланғоч қила бошлаган эди.

Чинор ичига тушган ўт ҳам ўз учқунларини кўкка етказди. Бўстон болалари (сабза-кўкатлар) бу ҳийлани англаб, ўзларининг пилтадек вужудларини куйдирдилар. Чинор баргини шамол боғ томон учирса, қизил барглар билан гул тўкилгандек бўлар, чанг-тўзонлар боғни тунга айлантирган, япроқлар юлдузлар оламига ўхшар эди.

Шуниси қизиқки, юз туман юлдузларнинг барчаси тупроққа кириб йўқолдилар. Ҳар бир муборак юлдуз (барг) ойна эди, унинг банди ойнаниқидек эди. Олтиндан бўлган ойна ҳеч нарсани кўрсатмагандек, бу ойналарда ҳам ҳеч нарса кўринмас эди. Ошиқнинг юзи лаълга ўхшаш кўз ёшидан қизаргандек сариқ барглар ҳам ўз новдасидан қизарар, ўша ёшлар бу юзга чизиқлар қолдириб ҳар томонга қатралардек нақшлар қўярди.

Ҳар бир барг дарахтларга ўлим номаси, барглар эса нуқталардек бир-биридан айрим эди. Ел сув устига сариқ барглар тўкиб, кўкимтир саҳифаларга зар сочар эди. Йўқ-йўқ, у оқар сув соф тиғ, унинг ғилофи олтиндан қилинган эди. Чи-

* М е х р ж о н , м а х р ж о н — куз фаслининг ўртаси.

ройлик қўлга хина қўйилгандек, тоқларнинг барги ҳам қизил ранг билан безалганлар. Гулда сумбул очган, гулгун юз. а кокил ёйилган фасл кетиб, лоланинг кафтига доғ қўйди ва бинафшанинг сочини буради.

Бир вақт совуқ сарсар шамоли келиб, сув ҳарири узра мрамар тошини ёпади. Боғ гулнинг мотамини тутиб, шамолнинг хуруши осмонга етмиш. Булбул ўзини азали ҳисоблаб, ўз пардаларини қора кигиз қилиб бўйнига илган. Боғнинг аҳволи шу кўйга тушиб, навбахори ҳазонга учради. Гулшанга кўз уруш очиб, дарахтларнинг баргини тўка бошлади. Гулнинг баргини эса ерга тўкиб, шохларини ерга тенг қилди. Ҳам лоласини заъфарон, ҳам баҳорини ҳазон қилди. Куз келдида, гулнинг баргларини ҳар томонга учирди ва совурди.

Лайлики, ҳусн боғи, бошдан-оёқ жаннат гули эди, унинг касаллик шамоли тезлашиб, бўстонидаги барглар ҳам тўкила бошлади. Сочлари камандининг чигаллари ечилиб, жонлар бўйнига солинган ҳалқаларни олди. Ҳусн шоҳини касаллик ношод қилиб, ўз тутқунларини ҳам озод қилиб юборди. Озод бўлганлар тез кетсалар ҳам гирифтор бўлганлардан бири тек қолди. Қошлари икки қулочини очиб, кўзларининг уйига побонлик қилар, яъни у уйга ноз кириб, элга таннозлик кўрсатмасин дер эди. Қон ёши гулни тоза қилди, ўлим машшотаси эса юзига упа-элик қўйди. Яъни «ишқ сени жондан ажратса, дунёдан қизил юз билан кетгин», дегандек бўларди. Юзидаги ўсма, сурма, упа-эликларни тернинг суви ювиб кетди. Яъни унинг боғи куз фаслида гул, бинафша, сабзаларини йўқотган эди.

Асалдек ширин лаблари иссиқдан қуриди, йўқ, балки бири-бирига ёпишган эди. Яъни уруғлар муҳрдек босилиб, оғзини сўзлашдан ҳам тўхтатиб қўйди. Бағбақа ўрни чоҳдек чуқурлашиб, ундаги қора хол қудуқдаги кабутардек эди, яъни бу кабутар ўлгуси ва тупроққа кўмилгусидир.

Шундай бандга тушгач, гулнинг устига бинафша рангли парда ёпди. Яъни дилкаш қуёш ботаётган вақтда, унинг юзини бинафша ранг булут ёпса яхшироқ бўлади.

У нозанин мусофир шу ҳолда ўлим талвасасига тушди. Бу оламдан кетиш кераклигини ва жонини топшириш мажбуриятида эканини аниқ билди.

Кўпчилик элдан қочиб, бир оз вақтга хилват талаб қилди. Ўз олдига онасини чақириб, юрагидаги яширин сирларини арз этди:

«Эй жони менинг маконим бўлган, жонингга менинг хаста жоним фидо бўлсин. Менинг ғамларимни тамоман ўзингга олиб, дард-аламларимга қолдинг. Мен агар минг йил тирик бўл-

сам ҳам, қайси тил билан узрингни айта оламан? Қисқаси гулим хазон бўла бошлади, бу гулистонга қишнинг изғирини тушди. Жафо қилгучи фалак боғимдаги гулни ва гулимдаги сувларни қуритди. Сарвимга қизиқ ҳоллар тушиб, чаманни тарк қилиш зарур бўлиб қолди.

Ҳар ҳолда кетар вақтим етиб, бу боғда туришим тугабдир. Бундай видолашиш маҳалида, сиримни яширишдан фойда йўқ. Сен билдинг, аммо уни кўнглингда сақладинг, мен энди уни ошкора айтаман:

Ҳозир омонатни топшириб, тупроққа кетар эканман, кўп аза тутма, кўз ёшларинг селини оқизма. Юзингни шапалоқ билан мажруҳ этиб, бедодлик билан ўз жонингга озор берма. Бу сўзларим маъқул тушмаслигини биламан, лекин сенга ўзга бир васият қиламан. Менинг мотамим учун кўп аза тутиб, ўзингни уриб юзингни қорайтирмагин. Мумкин қадар сабр қилиб, тинчлик ихтиёр қилгин. Тангри сенга сабр берсин, қабиланг устида омонда сақласин. Гул кечса ҳам чаманга дард юзланмасин, кун ботиш билан осмон юзини тўзон қоплама-син».

Шундай кўп дуолар қилгандан сўнг, яширин сақлаган сирини очиб деди:

«Бу мотам ошкор бўлгандан сўнг, бутун тоғу саҳро халқлари биладилар. Шаксиз, менинг у ғариби зорим, қайғу шомида қора кунда қолганим, менинг ёдим жисмининг ҳаёти бўлган, ўлмоғи эса хайрбодим бўлганим, шамолдек даштларда ҳар тараф сайр этиб, тоғ орасидаги садодек чирманиб юрса ҳам, бу сўзлар, қулоғига етади, бу ҳодисани эшитади. Эҳтимол бу жон қийновчи қиссадан у интизор воқиф бўлиб, менинг руҳимни истаб, унинг руҳи ҳам ўз гавдасини тарк-этар ёхуд бу тарафга келиб, умрим қуёшидек бошимга келар. Жонни фидо қилмоқ билан фироқ жабридан қутулиб, элга ишқ йўл-йўригини кўрсатар. Тупроғини тупроғимга қўшиб, жонини эса мен томонга йўллар.

Унинг зор гавдаси жонсиз бўлиб, тупроқ устида ётса, зинҳор уни ҳурматлаб, менинг ёнимдан ўрин бергайсан. Унинг жисми муқаддас, асли покдир, кўз ёшинг билан ювсанг ҳам арзийди. Сен гина қилмай, меҳрибонлик билан унга жон пардасидан қафан қилгин. Мени ҳам ўша қафанга ўраб, икки баданга бир хил қафан қил. Фарзандингдек унинг ҳурматини жойига қўйиб, ўз фарзандинг билан бир ерда ётқиз. Жон жонга уланса, икки фарзандни бир тобутга ётқиз», деб она-сига васиятини тугатиб, сўздан тўхтади, кўзини юмди. Мажнун сўзини айтиб жон берди: энди ҳар қанча Лайли деб чақирсанг ҳам у йўқ эди.

Бу қора кунни кўрган онаси шундай қаттиқ фарёд чекдики, гўё у фарёд ўқи учиб осмон бағрини ҳам тешиб ўтди. У дилрабонинг, яъни Лайлининг бошидан, ўлим айлангандек айланди. Унинг товонларига кўзини қўйиб, киприклари билан қитиқлаб уйғотмоқчи бўлар, яъни уйқу вақти эмас, кўзингни оч, оёққа тур, хандон ташлаб, сўзлагин: дер эди. Гоҳ унинг қўлини қўйнига маҳкам тортиб, титраб, йиглаб, уни қучоқлар, яъни унинг уйқусини ғоят қаттиқ гумон қилиб, уни уйғотиш учун қўлини тортарди. Унинг тўзғиган сочларини тўплаб, у қоронғи мотам кунда шамъ (яъни Лайлининг юзини) кўргизмоқчи бўлди. «Кечанинг қоронғилиги қолмади, кўзингни оч, уклаш муносиб эмас» дерди. Гсқ юзини юзига қўйиб, кўз ёшлари билан юзига сув сепарди. Яъни юзига сув тегиб, ногоҳ у ой сесканиб уйғонармикан, деб ўйларди.

Шундай аҳвол билан кўп тўлғанди: лекин оғир уйқуга толган маҳваш кўзини очмади. Унинг уйғонишидан умиди узилгач, қуёшга абадий шом тушди. Оқ сочини ёзиб, фиғонлар чекди, ўрилган сочларини юлиб ташлади: оҳи билан жаҳонни куйдириб, уни совутиш учун кофур сепар эди. Кўксини ёқасидек чок қилиб, кўнглидан алангалар чиқарди. Гўё тонг ёқасини йиртиб, фалаклар қуёши ўзининг учқунларини сочгандек эди. Тирноқларини юзига урар, тирноқлар эса тирноқча келадиган ерларни ўйиб олар эди. Ўйилган ерлардаги қонлар, кўз булоғидан оққан қонлардек оқарди. Фиғон тортиб айтарди: «Эй бўтам, қандай оғир уйқу экан бу?! Кўзингни оч, ҳаволар соф, қизлар эса гулшанга бормоқчилар. Барчалари чорбоғ сайрига майл қилишиб, «Лайли келармикан» деб маҳтал бўлиб туришибди. Улар юз хил зар-зеварлар тақиб ясанганлар, ҳаммалари кўз тутмоқдалар. Ўрилган сочларингни ёзиб, оламга хуш ҳидларини таратай. Уни ювиш билан зулмат орасидаги ҳаёт сувини кўрсатай. Уни тараш учун қўл очиб, қоронғилик ичида йўллар кўрсатай. Уриш, таралиш тугагач, бўйи бастинг ганжи узра икки илон ташлай. Илон ҳам эмас, қора чилвир, унда кўнгилини боғлайдиган бурамлар бор. Ўсмадан қошингни кўкартириб, кўзинг мижжаси қиличига яшил қин ясай. Кўзларингга сурма қорасини тортай-да, эл кўзига дунёни ҳам қорайтай. Сенинг юзингга эликни суртмоқчи бўлганимда, унга юзим қизиллигини қўшай. Емон кўздан сақлаш учун юзларингга нил чекай. «Бол» сўзи остига нуқта қўйганларидек, ширин лабинг остига хол қўяй. Бўстондаги гултсжихўроз доналарни каби юзингга яна хол қўяй. Сочингни шундай рўмол билан боғлайки, унда ҳам кўринсин, ҳам яширинсин. Шундай гул ранг либос кийдирайки, ақл ҳам дол бўлиб қолсин. Сени замона офати каби ясантириб.

гулшан сари юборай. Қизлар билан гулшанда хиром қилиб, диҳ аҳлига зоҳидликни ҳаром қил.

Мажнун ҳам интизорлик тортиб, боғ ичра зорланиб фиғон қилмоқда. Сен кечикиб борганингда, у дилтанг бўлиб, дарҳол қайтса ва мендан сўраса нима деб жавоб бераман? Ҳам уни, ҳам мени зор қилма, ундан мени шармисор қилма!»

У оҳи билан жаҳонни ва осмонни бундай қорайтирганида, ташқарида отаси бош яланг, ёқаларини йиртиб, кўксига тош уриб йиғларди. Ёлғиз отаси эмас, балки бутун қавму-қариндошлари бу азада ҳасрат ёши тўкардилар.

Тақдир Лайлини шу қолга солди, энди Мажнун сўзини бошлай:

Мажнун ўликлар билан бирликда қабристонда яланғоч ётарди. У ҳам гўристон ичида бўлган ўликлар каби жондан ажралган ва тани ҳам тупроққа аралашган эди.

Лайлига эса бундай нотавонлик етиб, бу хастажонлик уни йиқитган эди. Маъшуқа шундай дардли бўлганида, ошиқнинг иши албатта ҳалок бўлиш-да.

Мажнун гоҳ тушида, гоҳ хаёлида, ишқилиб ҳамиша Лайли билан бирга бўларди. Гоҳ пок кўнгил, гоҳ ҳотиф уни дилдоридан воқиф қилиб, маъваш ажал қўлидан майни олгунча бўлган ҳолларни айтар эди.

У девона, яъни Мажнун симобга ўхшаб титраб-қалтираб ётганида, тўсатдан қулоғига бир овоз эшитилдики, у қуйидаги шум хабарни эълон қилмоқда эди:

«Эй, дарду бало қўшинларининг шоҳи! Ишқ аҳли эшигинг олдида тупроқ бўлган зот!

Эй дард ўлкасининг қаҳрамони ва ишқ аҳлининг ҳукмрони! Ишқ аҳли қуллигинг ҳавасида бўлган, тургин, эндиликда ётиш чоғи эмас! Тоза боғингга ҳазон тушиб, чироғинг эса тонг шамолига учради. Булбул бўлсанг парвоз қил! Лайли шамъига парвоналигингни бошла!

Ёр сафар ишига киришди, бир ҳамроҳга маҳтал бўлиб сени кутиб турмоқда. Унга йўлдош бўласанми ёки у ўзи ёлғиз сафарга кетаверсинми?»

Мажнун аҳвол нималигини билгач, тани жуда кучсизланиб кетган бўлса ҳам, қоплон каби ўрнидан сакраб турди ёки осмон кийиги тоғдан ирғигандек бўлди. Дарҳол қабила томон югурди ва оғзида висол куйини тараннум этиб, жонини қўлга олиб садақа қилмоқчи, Лайли учун ўз жонини қурбон қилмоқчи бўлди. Шодлик кўз ёшини ёмғирдек ёғдириб, яқиндек сакраб юрарди. Меҳрининг ўти жаҳонни ёритиб, балки қуёш каби бутун дунёга нур таратиб, ўлдирилишдан кўнглида ҳеч қандай қўрқинч бўлмай, душманидан ҳам ваҳимага

тушмасди. Эл эса унинг ҳайбатидан ва баъзилар ваҳший ҳайвонларнинг офатидан қўрқувга тушардилар. Шу онда у Лайли эшигига қадам қўйди, лекин йиртқич ҳайвонлар орқада қолди. Мажнуннинг бундай ҳайбатидан Лайли қабиласи одамлари қўрқиб, жойларидан қимирлаёлмай қолдилар. Лайлининг ҳовлисига етганида, у ҳеч тортинмай уй ичига кирди.

Лайли ўлими олдида, онасига қилган васиятларида, Мажнун бу даргоҳга келаркан, унга ҳеч қандай озор берилмаслигини илтижо қилган эди. Бу жондан азиз ёри, балки абадий йўлдоши уй ичига кириб, бир-бирини кўргач, ҳам у, ҳам бу муродларга етдилар.

Лайли жонинга қандай жон фидо қилган бўлса, Мажнун ҳам жонондек жон берди. Лайли абадий уйқуга кўз юмиб, йўлдошига етишди, Мажнун эса унинг йўлидан бош тортмай, ўз жонини фидо қилди.

Ҳисобсиз кишилар уйга кириб, Мажнун ишига назар солганларида, унинг жонсиз гавдаси ерда узала тушиб, Лайли билан барабар ётганини кўрдилар. Кўрилмаган бундай воқеа қабилани ҳайратга туширган эди. Уларнинг бундай ишқ ичида ўлмоғи барча элнинг ҳам ишқини пок айлади.

Таъзия ўтини пасайтирганларидан сўнг, ўртада шундай бир ажиб сўз ўтди: қайси суратда кўмиш керак.

Барчалари дедиларки: «Бу ҳар икки ғамгин бутун бузуқликлардан пок эдилар. Ҳаёт чоғларида бу раҳмсиз ишқ уларни бир нафас бўлса ҳам шодлантирмади. Айрилиқ биёбонида жонларидан тўйиб, армон билан оламдан ўтдилар. Уларнинг руҳлари жаннатда абадий висолга етишади. Шунинг учун ҳам ҳар икки баданни қўшиб, бир кафан, бир гўр яшаш керак. Жонлари бўлса бир-бирига қўшилди, тупроқлари ҳам тупроқларига қўшилиши мувофиқдир».

Лайли ҳам шу васиятни қилганини эсларига туширгач, барчалари шод бўлдилар ва керак нарсаларни ҳозирлаб, ўликни одат бўйича ясантирдилар. Бир тобутга солдилар икковни, жонсиз келину ўлик куёвни. Ҳар икки гавда бир кафанга жойланди, йўқ-йўқ, балки икки жон бир гавдага кирган эди. У икки дилоромнинг бир тобутда ётиши, худди бир бодом пўсти ичида бўлган қўш донага, дугонага ўхшар эди. Йўқ-йўқ, уни қўш дона дема, у дона дугона ҳам эмас, дугона икки бадандан иборат бўлиб, ҳар иккаласининг бошқа-бошқа кафанлари бор. Булар шундай бир дона эдиларки, аслида икки жуз деб айтиш мумкин бўлса ҳам, лекин ҳар бири бир-бирига ёпишган бир узв эди. Буларга васл ваҳдатининг шиддати, иккилик мажolini бермаган эди. Ҳар икки бадан дона

каби бир бўлганидан, дона қобуғи каби кафанлари ҳам бир бўлди.

Алқисса бу жонажон ёрлар, абадий висолни топгач, тобутлари устига чиройли рангдаги ажойиб нақшли ипак пардаларини ёпдилар. Уларни бош устига кўтариб, гўристонгача олиб бордилар. Бу икки дилрабони тобут билан гўр ичига оҳистагина олиб кирдилар. У мўлжалланган жойгача олиб бориб, тупроқ ғарибхонасига қўйдилар.

Уларни тупроққа қўйгач, у қоронғи гўрдан, ҳайҳот, тезда чиқдилар.

Қора булутлар ой билан қуёш юзини бекитгани каби гўр бир бўлгандек қабр ҳам бир бўлди. Ишқ аҳлининг умид шамълари ўчди, чунки ой билан қуёш ерга ботган эди... На ишқ аҳлининг шоҳи ва на ҳусн осмонининг моҳи қолди.

Лайлининг ота-онаси, қавму-қариндошлари биргалашиб, ҳар кун икки маҳал йиғилиб, қабр устида йиғлашар эдилар. Замон ўтиши билан, булар ҳаммалари ҳам бир-бир тупроққа жойланди.

Эй фиғон чекувчи, йиғла! Умр уйи барбод бўлмоқда... У икки ёр кетган бўлса, мен ҳам, дилнавоз ёрим ҳам қолма-яжакмиз!

XXXVI

Ишқ таърифидеки, айнининг нурли тобланиши тупроқни чашмадек оқизади; шинининг учқунлари шуъласи кўнгуллар қўшинига нуқсон етказур; қофининг вазмин тошли тоғи кимга юкланса нобуд этар ва нуқталарининг тоза доғи ҳар чок кўнгулга тушса лоланинг беш баргидек қонга бўййди

Эй ишқ, ажойиб кимёсан, балки оинайи жаҳоннамосан. Сенинг зотингда кимиёлик ҳам, оинайи жаҳоннамолик ҳам бор. Сенингни зотинг иккидан экан, ҳар иккисини ҳам иботлаб берайин.

Сени кимиё дедим, мартабанг ундан ҳам буюкроқдир. Фалак сенга шундай куч берганки, мисни ҳам олтин қиласан. Яратувчи инсонни халқ қилган экан, гавдасининг лойи тупроқдан бошқа нарса эмас. Сен инсонга яқинлашгач, унга ошнолик қилгач, у кимиёга айланди. Инсоннинг юзини, балки хоксор танини ҳам олтин қилдинг. Бу билан чекланмай,

у бечорани хас каби жудолик ўтига солдинг. У ўтда тўлганиб, куйиб, бутун вужуди тамоман эриди. Ўзи ҳар қандай ғубордан холи бўлса ҳам, шу куйиш билан унинг вужуди олтиндек пок бўлди. Бу тупроқдан яратилган гавда олтин бўлди, сараланиб покиза қолга келди. Ўтда куйиб, пок, ғуборсиз бўлди, олтингина эмас, кимиёваш бўлди. Ситаму жафолар кўрсатсанг ҳам, тупроқни кимиё қиласан.

Эй, ишқ! Иккинчидан, сени жаҳонни кўрсатадиган кўзгу каби жуда ёруғ дедим. Бунда ҳам тафовут бор, кўзи ўткир кишигина унинг фарқини билади.

Искандар ҳам пўлатдан бир оина ясаб, Рум элида минора солиб, минорадан ўша оинани Фарангистонга қаратган эди. У оинанинг жамолида бутун Фарангистон акс этиб, кўриниб турарди. Оинанинг шундай зиёли хислатини билишгач, унга «Оинаи жаҳоннамо» деб ном беришди. Ҳақиқатда оинаи жаҳоннамонинг ўзидир.

Эй, ишқ! Жаҳонни нурлантирувчи қуёш ҳам сенсан, оламини кўрсатувчи кўзгу ҳам сенсан. Кимнинг кўзи сенга тушган бўлса, у ер ва кўкдаги нарсаларни аниқ кўрди: сени кўришни ихтиёр этган замон ҳар томонга боқса ёрини топди. У ўз вужудини йўқотиб, абадий ҳаётга эришди. Ишқ бахт ва давлат ҳисобланиб, киши булардан бир нафас ҳам холи бўлмайди.

Унинг сирини икки хил қилиб айтдим; аввалгиси рамзий ишқдир. Кимки дард, эриш, куйиш, юзларга шуъла билан ёруғланиб, поклик васфига эга бўлса, шундагина бировга ошиқ бўлади. Унинг ишқи ичида тортган фироқ ва дардлари уни ўзлигидан тамом ажратиб, ягона қилиб қўяди. Сўнгги ишқни ҳақиқий деб билгилки, давлат унга рафиқдир.

Аввалгисида киши тозаланиб, иккинчисига ўтса, йўқ-йўқ, ўтиш эмас, балки ҳақиқий ишқни ўзига тортиб, кўнглига висолнинг уруғини экса, ҳам уни бутунлай торож этиб, унинг рамзий шаклидан асар қолмаса, кўринадиган жойдан кўринмасдан мақсадга сингиб кетса, ҳаётдан ва коинотнинг яратилишидан мақсад шудир.

Мажнун бу икки ишқнинг бирига етишиб, иккинчисидан ҳам баҳра топди. Бу ишлар Мажнуннинг ўзидан бўлмай, балки ишқ уни ўзига жазб этган эди.

Кимки ишққа дучор бўлиб ёки эҳтирос машъаласи унга шуъла урса, тоғ бўлса ҳам вужудини сув қилиб бор йўғини нобуд этиб юборади. У ишқ чақмоғи Тур тоғидан ловуллаб кўринганда, шу тоғ ҳам сувдек эриб чайқалган эди. Бу шуъла кўнгилга тушиб таъсир қилгач, куймоқдан бошқа чора йўқ. Бу ишқ ўти кимга насиб бўлса, ундан жаҳоннинг куйи-

шига ажабланиб бўлмайди. Утда қил қандай буралса, куйган ошиқнинг жисми шундай тўлғонади. Бу ўт ошиқни кўз ёшига ғарқ этса ажабланма, чунки чақин чаққан жойга ёмғир ёғади. Кўз ёши бу ишқ ўтини камайтиролмас экан, бу таажжуб эмас, чунки чақиннинг ёмғир сувига не парвоси бор? Кимки ёлғондан куйиш, оқ-воҳ ва зор билан ўзини ясама ошиқ қилиб кўрсатар экан, ундай кишининг ишқ ўти ёлни ўзига тортолмайди, ёлғон тонгга ўхшаган беҳуда бўлади. Капалакнинг ранги қанчалик дилга ёқимли бўлса-да, аммо парвонадек ўз жигарини куйдирувчи эмас. Ҳар қандай ранги сариқ кишини ошиқ деб бўлмайди, чунки ҳар бир сариқ гул ҳам заъфарон бўлолмайди. Жазб этолмайдиган сариқ юз риёли бўлади, самғ* қаҳрабо ўрнига ўтмайди. Сариқликда қанчалик машаққатлар кўрган билан зирних** олтин бўла олмайди. Ҳар қандай оқ ҳийладан иборат бўлса, у иссиқ ҳам, совуқ ҳам эмас. Ҳақиқий ошиқ ногоҳ совуқ оқ чекса, унинг шу совуқ оқи ҳам оламга ўт солади.

Куз шамоли совуқ нафаси билан япроқни қуритади ҳам қорайтиради. Бедард кишининг тўккан кўз ёши мешкдан*** тўкилган томчига ўхшагандир. Ишқ аҳлининг кўз ёши тўкиши шамънинг дурдоналар тўкишига ўхшайди.

Кишининг дардли бўлишига сабаб ишқдир, ишқ кишини иккала дунёдан ҳам ажратиб қўяди. Парвонани ишқ маст этмаса, ўзини доим ўтга урармиди? У куяр вақтда жонидан кечган экан, икки жаҳон билан унинг нима иши бор?

Икки дунё ишидан хабардор бўлганда телба ногоҳ ўзни ўтга солармиди?

Ўтнинг сачрашидан боланинг хабари йўқ, ўзининг куйипини ҳам билмайди. Узоқдан қараганда киши фақат ўтнинг алангасини кўради, куйган киши нишона кўрсатади.

Ишқ кимгаки азалдан насиб бўлса, унга ҳеч қандай зарар тегмайди, у озод ва пок бўлади. Парвонанинг қанотидаги холлар — ишқ доғининг нишонлари. Яратилишиданоқ унинг қанотида доғ бор, ишқ уни ҳеч бир тарк этган эмас. Бу ишқнинг ўтига даво ахтариб бўладими, ҳар бир орузманд кишига у насиб бўлармиди?

Ё раббий, мендек дардманд, ҳижронда қолган кимсанинг жонини ишқ ўти куйдирса ҳам кўнглимни бу ўтдан ғамгин қилма, балки шавқини дам-бадам кўпайтиргин. Севги ўти-

* Самғ — дарахт елими.

** Зирних — Олтингургўрт билан маргимуш аралашмаси.

*** Мешк — қўй ёки эчки терисидан қилинадиган сув ёхуд қимиз сақлагич.

нинг чўғларидан танимни қуришиб, шуъласидан кўзимки равшан қилгин. Оҳимни у ўтнинг тутунига ўхшатиб, шу тутун билан кўз ёшимни равон этгин. Кўнглимнинг қуши самандар каби ишқнинг ўтхонасида ором топди. Шу ўтнинг учқунларидан кўнглим қушига дона сочгин, унинг тутангириқ хас-хашакларидан ошиёна бергин. У дона билан кўнглим қушини тўқ этиб, ўша шуълалар орасида йўқ қилиб юборгин.

Эй косагул, оташпарастрлар оловини ёққин! Менинг ғамим обнус* ёғочига ўхшаган қора қайғудандир. Яъни бир пиёла муғона майингдан бериб, у билан ичимга ўт солгин!

XXXVII

Фалак эҳтиромли, қуёш нисбатли осмон бўлган шаҳзода, яъни Султон Увайс баҳодир мадҳида хотима; насихатлар бисотида кўп лаъл ва яхши сақланган дур ва панду насихатлар дастурхонида мевалар ва гуногун нозу неъматларни ул ҳазратга қулоққа олмоқ ва оғизга солмоқнинг чақириғи

Эй замоннинг соқийси, ғам аҳлига шодлик қадаҳини тутгин. Қадаҳингни гардун қилиб, аввал унга шафақ ранг бода қуйгин. У пиёла лиммо-лим бўлиб тўлгач, сўнгра менга ҳавола қилгин. У қадаҳни кўриш биланоқ ҳушдан кетиб, бирданига шундай сипқорайинки, осмонга ўхшаш у тўлиқ қадаҳ ўз атрофида бир томчи юлдузини ҳам тополмасин.

Шундай қилиб, сўзимни фалакдек юқорилатиб, юлдуздек дурлар сочайин. Дарёнинг дурри ва коннинг лаъли каби сўзларни топгач, уларни шаҳзодага бағишлайин.

У адолатли шаҳзодадир, унинг етти отасигача шоҳ бўлгандир. Бутун коинот, замсна султони шаҳзода Увайс даргоҳининг тупроғи ҳисобланади. Унинг зотига иззат ва тамкин хос бўлиб, ишида лутф, чаққонлик ва ғазабдир.

Уруш чоғи қаҳр-ғазоби жўш урса, базм чоғи май пиёласини кўтарганда лутф бағишлайди. Фақат базмда эмас, лутф доимо у билан биргадир, унинг гавдаси холис лутфдан яратилгандир. Амаки, тоға ва оталари ҳам, унинг ўзи ҳам ҳаёли ва одоблидир. Унинг табиатида саховат билан шижоат бор, шундай бўлгач, унга бутун дунё итоат қилар экан, ажабланмас-

* Обнус — қора тусли қаттиқ ва хушбўй дарахт.

лик керак. Уни мақташ, осмонни буюк деган сўздир. Ақл билан ўйлаб қараганда, у сўзига содиқ киши экан, саҳифалар узра қалам тебратиб шафқатли кишилардек унга насиҳат қилиш мувофиқдир. Э мулк гулшанининг истиғноли сарви, нозли сарв ҳам эмас, балки жуда ҳам юксак сарви!

Бу сўзларимга қулоқ солиб, бу дурларни қулоғингга исирга қилган. Жаҳоннинг бевафо эканлигини ва умр биносининг бебақо эканлигини унутма. Жаҳон сувнинг устида, умр бўлса елнинг устида қарор топгандир. Ким сув билан тупроққа шод бўлди? Шамолга қачон суяниб бўлибди? Киши юз йил жаҳонда шоҳ ёки хонақоҳда гадойлик қилса ҳам, ўлим аждари оғзини кенг очганда, ютилиш учун шоҳ билан гадо тенгдир. Сен хоҳ айш ичида бўлгин, хоҳ ғаму дард орасида бўлсанг ҳам ҳақни бир нафас унутма. Ҳам худонинг қаҳридан қўрққин, ҳам раҳматидан умидвор бўлгин. Агар шоҳлар менга бўйсуниб десанг, қашшоқ, гадолардек доим ўзингни паст тутгин. Шоҳлар шоҳи бўлганингда ҳам фақир одамлардан узоқлашма, уларнинг йўлига тупроқ бўл.

Ота-снларга баравар эҳсон, мурувват кўргазгин. Сенинг доимо одат ва расминг уларга қуллуқ қилиш бўлсин, буни икки дунёда ўзингга саодат билгин...

Сенинг отанг шоҳ Султон Ҳусайннинг акаси дир, у сенга ҳам ака, ҳам ота ўрнида дир. Бу икки отага ўғиллик қилгин, йўқ-йўқ, шу икки шоҳнинг қули бўлгин. Бу икки жаҳон соҳибларига сен фарзанд бўлдинг. Иккисини ҳам ўзингдан хушнуд қилгин, бу дунё ва охирада сенга фойда бўлади. Уларга қуллик қилишинг, сенинг шоҳлигинг ва жаҳонпаноҳ шаҳаншоҳлигингдир. Бири сендан ризо бўлса, биридан карам, илтифот топасан.

Бир мамлакатнинг ҳукмдори бўлиб, иқбол ва шавкатнинг ноғорасини чалгудек бўлсанг, зинҳор зулм ипини узиб, инсоф ва адолат биносини қургин. Мамлакат халқига меҳрибонлик қилиб, қўйларга чўпондек муомалада бўлгин. Ким бўрилик қилса уни қувлаб, ўша ернинг ити билан уни овлагин. Золимларнинг зулмидан халқни асраб, қўйни ҳам бўридан омон сақлагин! Мазлумга золим зулм этгудек бўлса, унинг додини бериб, мазлумнинг хотирини шод қилгин. Мазлум ўз мақсадини арз этолмаса қайта-қайта сўрашни фарз билгин. Уларнинг аҳволини сўрар чоқда сенинг ҳунаринг лутф бўлсин, шундагина уларнинг изтиробни таскин топади. Мулоимлик билан унинг ҳолатини англаб, адл билан уни ғамдан қутқар. Амалдорларингни зулм қилишдан тортиб, ўзингни ҳам зулмдан тийгин. Қассобнинг қора молини парвариш билан семиртириши, уни ўлдириш-сўйиш учундир. Парваришдан ҳўкиз

нима баҳра оларди; у ботмонлаб семирса бўлди. Элнинг молини ўзингникидек билиб, элни ўз бола-чақангдек билгин. Ўрни, ўз бола-чақанг қандай асралиб, молинг қандай сақланса, элнинг бола-чақасини ҳам шундай асраб, эл молини ҳам ўғридан омон сақлагин. Элнинг моли золимларга кетса, маҳшар куни шоҳ жавобгар бўлади. Агар шаҳарларда бошлиқ бўлсанг, саҳрода (қишлоқда) ҳам шунингдек сиёсат юритгин. Токи мусофирлар, йўловчилар, савдогарлар озор топмасинлар. Қароқчи савдогарни тўсганда, қўлидаги паншаҳасини ҳам найза ўрнида ишлатиб, уриб ола беради. Шуниси қизиқки, ўғридан қолган нарса билан жонини қутқариб шаҳарга етганда тамғачи* ҳам унинг бошига келиб дўқ билан закот сўрайди. Бундай нарсалардан ўзингни асрагин. Шундай ишларнинг фойдасини кўргач, хурсанд бўласан.

Ҳар қандай ёмонликлар хотирингга келса, тангрини эсингга туширгин. Зулм қилиш мақсадинг бўлиб қолса, шоҳни (Хусайн Бойқарони) кўз олдингга келтир. Мана шунда бутун ишларнинг жойида ва кўнгилдагидек бўлади...

Эй соқий, бир қадаҳ олгин, шаҳзода унга май қуйиб, менга узатсин. Олдин ўзи шимириб, сўнгра менга ҳам ичирсин.

XXXVIII

Бу дард йиғиси тугашининг тараннуми ва бу ҳасратномаси охирининг айтилиши ва тартиби авзойининг афсонасини тузмоқ, хато ва камчиликлари рақамларига эътироф айтиб, бу бобда ҳақдан авф сўрамоқ

Шукрлар бўлсинки, бу дард достонининг ҳар сўзида дарднинг юзларча нишонаси бордир. Унинг варақлари жон пардаларидандир, ошиқлар бу варақларни жонлари билан бегадандирлар. Кўзининг қорачиғини сиёҳ қилиб ёзгани қора қайғу можаросидир. Бунда ёзилган ҳар алиф, ошиқларнинг кўксига кесиб ёзилган алиф нишонидир. Бунинг нуқталари яшин тикан нишоналаридир, йўқ, балки у доғ қораларидандир. Ҳар бир дол ҳарфи ҳам бўлган қадди, дард сўзининг икки ёнидаги долларидир. Бундаги айнларнинг кўриниши, ҳижрондаги ошиқларнинг кўксига урилган наълга ўхшагандир. Бу асар-

---

* Тамғачи — савдогарлар молидан бож олувчи.

нинг ҳарфма-ҳарф сарлавҳаларининг* қизилда ёзилиши ошиқларнинг қонидандир. Саҳифаларнинг юзида дард жилваланади, мистар** чизиги ҳажрнинг катта йўлидир. Андуҳ қўшини орасида тўполон-ғавғо кўтарилиб жон мулкани олишга зўр беради. Бундаги ҳар бир сатр уруш қўшинига ўхшаб саф тортгандир. Йўқ, бу сафларнинг бариси меҳнат ва ғам аҳлидир, ғам даштида мотам тутган кишилардир. Буларнинг ҳаммаси Мажнун ғамидан аза тутиб, Лайли ўлими учун қора кийгандирлар. Яъни бу фироқнома менинг қаламимдан тўкилган томчилардир.

Бу мотамномани қанчалик чўзган бўлсам, шунча мотамзада бўлдим, ниҳоят, йиғлаб-йиғлаб тугатдим.

Эй тонг шамоли, тўхтамасдан эсин, тинмоқни мижозингга лойиқ кўрмасдан тоғ, дашт, водийларга ва жаҳоннинг бутун бурчакларига бориб, жаҳондаги ишқ аҳлига, бу қиссанинг туғгани тўғрисида нидо қилгин.

Қаердаки беқарор овора, бахти қаро кишилар бўлса, уларнинг ҳаммаси менинг олдимда тездан ҳозир бўлсинлар. Менинг бу улуғ мотамли қора шаҳримга кириб кезсинлар. Бу ер ишқ мамлакати бўлиб, бунда сарсон, саргашта бўлганлардан бири шарқ қуёшидир. Бунда ишқ аҳли учун мадрасалар қурилгандир, дард аҳли унда мажлислар тузмоқдалар. Кимнингки хаёлида ишқ ичра камолга эришиш орзуси бўлса, бу мадрасага жойлаб, ҳужрасига керакли нарсаларни ҳам тайёрлаб берайин. Бошлаб сабоқларини ёзиб, мадрасада бировга шуни вазифа қилиб берайинки, у бу варақларни ўз олдига қўйиб, унга шундан сабоқ берсин. Кимки шунга қобилиятли бўлса, ғам ва балоларнинг дарсини ўқисин. Бу ҳужрадагиларнинг овқати жигарни куйдирадиган ғамлардир, суви ўрнида бўлса, қон қатраларидир. Кундузи ўқиладиган сабоқлар бало ва ишқ йўлида юз мубталолик ҳадисларидан иборатдир. Кечки ёмоқлари эса чироқ, андуҳ ва бағир доғи тутунларидир.

Кимнингки иши ривожланиб, ишқ аҳли орасида шуҳрат топиб, миясига ишқ жўш уриб, овозидан балонинг хуруши чиқса, вужудини муҳаббат ўти тутиб, унинг тутунларидан қуёш бекилса, оҳининг шамоли куйган вужудининг тупроғини учуриб, кўз ёшлари унинг ўтини ўчирса, жисмидан асар қолмай, кўнглини ҳам йўқотган бўлса, ана шундай кишилар учун бу ишқ ерига иморат солиб, элнинг киришини кўзда тутдим.

---

* Ҳар бобнинг сарлавҳаси қизил сийҳда ёзилган, шунга ишора қилинаётир.

** М и с т а р — чизиқсиз қоғозга чизиқ тушириш учун қалин қоғозга ишлар тортиб асалган чизгич; транспортант.

Замонанинг яғонаси бўлган у Мажнун ва Лайлилар ишқ йўлида яғонадирлар. Улар бу тупроқ дунёсидан чиқиб, жаннат сари кетдилар. Мен улар учун бу ерда қароргоҳ, мухташам мазор ясадим. Бу мазорнинг саноқсиз айвон ва пештоқлари минора ва гумбазларга ўхшайди. Фалакдек юксак бу гумбаз шу иккисининг қабридир. Қандилига бекитилган шамъга кечаси юқоридан нур ёғилиб туради. Нозикликда у гумбазнинг кабутарлари парига ўхшагандир, йўқ-йўқ, ҳарам кабутарларидир. Бу гумбаздаги кабутарлар учолмайдилар, чунки фаришталар қанотлари билан уриб, уларни учгани қўймайдилар.

Ишқсиз кишилар бу ерга келмайдилар, бу ердаги завқ ва хушнудликлардан маҳрумдирлар. Ишқсизлар бунда кўринмайдилар, бу ернинг зиёратчилари малаклар эмас, ишқ аҳлидир. Бу ғам ва дард кўрган кишиларнинг ҳар бири, ишқда яғона бўлганларнинг барчаси буни қабул қилишиб бу пардада яширин йўллар топдилар.

Кимки бу ҳарамнинг маҳрами бўлиб, ундан файзлар олса, кимнингки муроди ва эътиқодининг сармояси ишқ бўлса, ундай кишини бу жаннатга келтириб, бу мартабага сазовор этгин. Доимо унинг аҳволини завқли қилиб, ишқ бобида камолга етказгин. Унинг ишқини ўлмас, абадий этиб, ишқда уни йўқотгин.

Ишқдан ёт бўлган нопоклар ўзига ёлғондан ошиқ номини берсалар, шишадан тўкилган қизил майдек кўзидан қон ёш тўккан нопокнинг йўли фасод тўфони ичида бўлади. У ёлғон ошиқ илон каби ўралгани билан унинг кўнглида заҳардан бошқа ҳеч нарса йўқдир. Ўзини ясама ошиқ қилиб, мақсад ва муддаоси нафс бўлса, ундай ёлғончи ошиқни асло муродига етказма ва бу жаннат боғига яқинлаштирмагин.

Мен хастаки бу асарни ёзибман ва таҳрири учун қалам тортибман, бу абадий ишқни ҳикоя қилишдан мақсадим афсона эмас эди, афсона деб ёзмадим. Балки бунинг мазмунига руҳ мойил бўлди, лекин афсона бунга бир баҳона, сабаб бўлди. Бу сатрларга тийран мазмун ёзилди, афсона бўлса унга ярашиқ либос бўлиб тушди.

Анави гуруҳ* ҳам сўзда шукуҳ, дабдаба билан бу номани ёзиб, саҳифалар юзини безаган эдилар. Гарчи уларнинг сўзлари ва ғавғолари жаҳонни ва кишиларни ўзига қаратган бўлса ҳам, лекин улар ёзган нозик маъноларнинг шавқи фурсча бўлиб, унда туркича завқ озроқ эди. Форси тил

---

* Низомий Ганжавий ва Хусрав Деҳлавийлар кўзда тутилади.

билан сўзлар назм этилганидан, фақат форсча биладиганларгина баҳра топдилар.

Мен эса қиссаларни турк тилида тузиб, бу афсонани ҳикоят қилдим. Бу асарнинг шуҳрати жаҳонга тўлиб, турк эли ҳам баҳра топсин дедим. Чунки ҳозир жаҳонда соф идрокли, хуштабиат турклар кўпайган. Гарчи бу асаримнинг ўгити камроқ бўлса-да, ҳам эмаслик керак, чунки унинг аслида завқ кам эмасдир.

Инсоннинг тилаги камолга эришмоқдир, яна унга дард-шавқ ҳам мақсад бўлмоғи лозим. Кимки билимдон экан, ундай кишининг дарди бўлмаса, ундан нима фойда? Мажнун жаҳон аҳлига ўт солса, Афлотун ҳам шу ўтда куядиганларнинг бири бўлади.

Булбул сайраб турганда, кишининг анқо билан нима иши бор? Қулоқ солгувчи ишқ дарди билан тарбияланган бўлса ҳикояда ҳам шундай дард бўлмоғи керакдир. Эшитгувчи дардга пайданд бўлса, унинг бағри ўтга ўхшаган бўлади.

Ёнаётган чоқда ўтга қарагин, сув уни ўчирса, ёғ ёндиради.

Мен ҳам бу майни сузиб, туркича нағмалар тараннум этдим. Бу нағма эл кўнглига мувофиқ келади, чунки бу наҳангнинг мунги кўпроқдир. Мунглиман, мунгдан хабардорман, дардли кишиларнинг сўзи менинг сўзимдир. Шубҳасиз бу асар қачондир бир ўқилса, ўқувчининг хотири бузилади. Мажнун Лайлини ёд этгандаги каби унинг кўзидан селдек ёшлар оқади. Гуноҳ ва хатоларим орасида қолиб бу номанинг юзини қора қилдим. У сув етишиб, ёзилган барча гуноҳ можаролари қорасини ювиб кетсин. Ёраб, менинг бу ёзганларимни ҳар ким ўқиб англаса, ўқиганларини андиша билан ўйлаб, менинг муддаоларимни тасаввур этса, мақсади айб излаш бўлмаса, шундай кишиларга бутун фаннинг эшигини очиб бергин! Оёғига ишқ кишинини боғлаб, оғзига дард ва шавқ шаробини қуйган. Уни жунун занжирига боғлаб, бандлар билан уни бахтиёр айлагин. Ишқ ғами билан уни хурсанд қилганинда, мени ҳам унинг хотирига туширгин. Шояд шу вақтда бир оҳ тортиб, менинг гуноҳларим чангини ўчирса, ўша оҳ шамоли менинг заиф танимни учириб, раҳмат уйдан қарор топсин.

Гуноҳларим кечирилсин, омин, тангри тилагимга етказсин, омин!

МУНДАРИЖА

V боб.	Олдида гавҳар бир қатра сувдек туюладиган сўз гавҳари васфида	3
VI боб.	Балийлик осмонининг жаҳонга нур таратувчи юлдузи мадҳида	5
IX боб.	У тун дагдагаси таърифида	7
X боб.	Қайснинг йўқлик мажлисидан қутулиб, вужуд бешигига тutilгани	11
XI боб.	Қайснинг донолик мактабида илмлар варақаларини ўргангани	13
XII боб.	Баҳор фарроши ҳар нафас эсган шабадаларни пуфламоғи	18
XIII боб.	Қайснинг айрилиқ тунида шабнам гулоби юзига сочилганидан кўзи очилгани	21
XIV боб.	Қайснинг ҳажр шомида андуҳ гуруҳи уйдан чиқиб висол қабиласи томон юргани	25
XV боб.	Қайснинг ғойиб бўлганидан қабила аҳли хабардор бўлгани	28
XVI боб.	Мажнуннинг беҳабар ошиқлигидан Лайлининг отаси хабардор бўлгани	31
XVII боб.	Мажнуннинг фироқ чоҳида тандир ичидаги ўтдек ўртаниши	33
XVIII боб.	Лайлининг хиромон сарви гулшандан уйи сарига юргани	37
XIX боб.	У мушкин оҳу овига бани асад аҳлининг қасди	39
XX боб.	Мажнуннинг отаси уни ишқ биёбонидан келтиргани	42
XXI боб.	Мажнуннинг ваҳшатли элдан улфатлик ипчини узгани	45
XXII боб.	Нафал Лайли гавҳарини Мажнун шодаси тизимига тизиши	49
XXIII боб.	Лайлининг отаси ўз кишиларини Назфал лашкари қошда кучсиз кўргани	52
XXIV боб.	Мажнуннинг Навфалдан айрилгани	55
XXV боб.	Қуеш чашмаси саратон буржида макон топгани	58
XXVI боб.	Мажнун Лайлининг кеча тўлини ойидек оппоқ саҳифада номасини ўқигани	63
XXVII боб.	Лайли Мажнуннинг кўз қорачиги ва киприги қалами билан ёзган кўнгли шарҳини ўқигани	66
XXVIII боб.	Мажнуннинг отаси дашт атрофини қуюндек кезиб ўз девонаниҳодини топмоғи	69
XXIX боб.	Навфалнинг Мажнун отасига мезбонлик қилгани	73
XXX боб.	Мажнунни отаси кўп насихатлар билан Навфал ҳашамига олиб боргани	78
XXXI боб.	Фалак золи найрангининг ўзгариш туриши	82
XXXII боб.	Фироқ тоши кўксига урилавериб, Мажнуннинг Нажд тоғини оромгоҳ қилгани	86
XXXIII боб.	Мажнуннинг ота-онаси унинг муҳлик фироқидан ҳалок бўлгани	89
XXXIV боб.	Мажнуннинг ёр ҳажри ўтидан куйган танига ота-она ҳасрати доғ қўйгани	93
XXXV боб.	Лайли ҳаёти баҳорининг гулларни ажал хазони совуқ шамоли кўкка совургани	96
XXXVI боб.	Ишқ таърифида	102
XXXVII боб.	Султон У зайс баҳодир мадҳида хотима	105
XXXVIII боб.	Бу дард йиғиси сугашининг тараннуми	107

На узбекском языке

АЛИШЕР НАВОИ

ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН

Пересказ в прозе

Редактор Н. Норқулов
Раёсат Дм. Цирин
Ҳасиллар редактори И. Кириакиди
Техн. редактор Т. Смирнова
Корректор Ш. Собирова

Босмаҳонага берилди 15/VI-1976 й. Босишга руҳсат
этилди 15/IX-1976 й. Формати 60 × 84¹/₁₆. Босма л. 7.0.
Шартли босма л. 6,51. Нашр л. 6,65+0,97 вкл. (6,65 +
1,4 вкл.). Тиражи 75000. Рафур Ғулом номидаги Ада-
биёт ва санъат нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома № 91—76.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар,
полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича давлат
комитетининг Тошкент полиграфкомбинатида тай-
ёрланган матрицадан Морозов номидаги босмаҳона-
да литография ва мелованний қозога босилди. Са-
марқанд, Кузнецкая кўчаси, 82, 1976 йил. Зак. № 5570.
Баҳоси 5-муқовада 55 т. 4-муқовада 91 т.

Навоий Алишер.

Лайли ва Мажнун. (Насрий баённи тузув-
чилар А. Умарий ва Ҳусайнзода. Тузатиш ва
тўлдиришлар билан нашрга тайёрловчилар
В. Раҳмонов ва Н. Норқулов.) Т., Адабиёт ва
санъат нашриёти, 1976 й.

112 б.

Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonи
инсоний яътироблар ва ёниқ севги фожиаси ҳақида
гузал қўшиқдир. Асарда Лайли билан Мажнун ма-
шаққатлари оташин куйланиб, ўша давр ижтимоий
иллатлари фош этилади. Дostonда чин муҳаббат, ин-
соний бахт учун кураш улугланади.

Бу юк ўзбек шоири ўз ижодини кенг халқ омма-
сига тушунарли бўлишини орзу қилган эди. Ушбу
насрий баён ҳам шу мақсадга хизмат қилади.

Навои Алишер. Лейли и Меджнун.

Уз1